

Л Е Т О П И С М А Т И Ц Е С Р П С К Е

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА: Божидар Шујица, Ерих Кош, Душан Косић, Александар Секулић, Новак Килибарда, Драган Јовановић Данилов, Горан Ситанковић, Мајда Крнећ, Гордана Ђилас

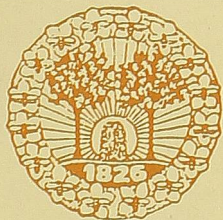
АКЦЕНТИ: Дејан Медаковић

ОГЛЕДИ: Марџори Перлоф, Дубравка Ђурић

ВИБРАЦИЈЕ: Чеслав Милош, Милица Мићић Димовски, Мома Димић

КРИТИКА: Тања Крајујевић, Мирослав Ђејерић, Михајло Пантић, Бранко Појовић

РАЗГОВОР: Савремено српско јесенициво — видови актуелности (Славко Гордић, Ненад Грујић, Сава Дамјанов, Војислав Деслојов, Зоран Ђерић, Мирослав Ђејерић, Бошко Йеков, Гојко Јањушевић, Александар Јерков, Војислав Карановић, Иван Нејришорац, Милан Орлић, Васа Павковић, Михајло Пантић, Славко Стаменић)

САВРЕМЕНО СРПСКО ПЕСНИШТВО: ВИДОВИ АКТУЕЛНОСТИ

У оквиру теме „Савремено српско песништво: видови актуелности” *Лейојис* је у прошлој свесци донео неколико огледа. На исту тему уредништво *Лейојиса* је, у сарадњи с Катедром Матице српске, 28. маја ове године, организовало разговор који је водио Михајло Пантић. Учествовали су: Славко Гордић, Ненад Грујичић, Сава Дамјанов, Војислав Деспотов, Зоран Ђерић, Мирослав Егерић, Бошко Ивков, Гојко Јањушевић, Александар Јерков, Војислав Карановић, Иван Негришпорац, Милан Орлић, Васа Павковић и Славко Стаменић. Ауторизована излагања свих учесника објављујемо у целини.

Бошко Ивков:

Поштоване колеге, драги пријатељи, нека ми, као уреднику Катедре Матице српске, која је, заједно с уредништвом *Лейојиса*, сазвала овај скуп, буде дозвољено да, уместо поздрава, кажем неколико патетичних реченица...

Живимо ово, од мржње згуснуто, од убијене крви згрушано време, живи нас страшно убрзање разисторије, — те неки наши, колико дојучерашњи, или баш дословно дојучерашњи науми, размишљени и разложни, а на изглед и остварљиви, већ данас се указују као наивно мишљени, у својој разложности малтене бесмислени, а остварљиви — већ никако.

Ево нема ни циглих пет недеља од онога невино наивнога нам дана — једног од многих нам дана *узалудне наде* — у којем смо овде, у Матици, били планирали да половином овога, још недовршенога, а оволико убилачкога месеца, из Сарајева а у Нови Сад и Матицу позовемо цењеног колегу и драгог нам пријатеља Стевана Тонтића, те да, поводом његове антологије *Модерно српско њјесништво*, у друштву критичара и песника, поразговарамо о савременом тренутку — али и читавом овом веку — српске поезије.

Рат, којему се тек донекле да прозрети кобнога разлога, али никако не и назрети краја, не даде нам да уприличимо такав сусрет с пријатељем Стеваном. Он је тамо, у безнадежном Сарајеву, у неком подруму, можда, под Сарајевом, дакле, на дну неметафизичке егзистенцијалне зебње — зебње крви и костију, косе и ноктију, зебње очију! — а његова „велика књига модерне српске поезије”, књига узвишена већ по томе што је, сва, сачињена све од саме песме, — ево је пред нама. Одаслата нам у неки, не тако даван, мирнодопски дан, она ми се сад, намах, ненадано указује као неко Стеваново пријатељско, интимно писмо, пристигло нам са самих врхова српске поезије, а с фронта и из подрума... Пристигло нам измеђ куршума и граната, преко лешева, „прокријумчарено” преко смрти — упркос смрти.

И стога ми се, у ове и овакве дане, не у једном трену, чињаше да никада, ни у једнога антологичара наше поезије, песме унете у антологију нису биле толико антологичарове колико су у овом и оваквом нетрену, у овој Стевановој антологији, све песме на неки језан начин Стеванове.

Славко Гордић:

Поштовани и драги пријатељи, као што је малочас Бошко Ивков наговестио, овај наш скуп већ има извесну предисторију. Наиме, ново уредништво имало је намеру, и остало је при тој намери, да повремено уприличи разне скупове, или разговоре, с темама које нас држе и заокупљају. Прва наша накана управо је разговор о савременој поезији. Уз све поштовање за неке друге тематске и програмске изазове, привилеговали смо поезију. Она је, ваљда ћемо се сложити, увек супстрат сваке књижевности, њена извидница и претходница, њен пробни пилот.

Та тема, да се одмах разумемо, може бити и примарно ванкњижевне или надкњижевне природе, егзистенцијална, судбинска, јер такве су нас актуелности, вреле актуелности, снашле у данима у којима смо припремали овај разговор. Но дакако, у актуелности иду и оне суштински поетске, обликовне иновације или контроверзе којих свакако има у поезији српској данас.

Из овог што је Бошко сугестивно рекао, очигледно је да овај разговор доживљавамо и *ујркос* околностима које су драматичне и бремените неизвесностима. Онај лепи додатни повод за овај разговор, појава антологије Стевана Тонтића, учврстио нас је у овој намени. Нажалост, није нам пошло за руком да састављача антологије имамо овде међу нама, али његов труд, његово виђење и његова оцена или процена оног што зовемо српским песништвом двадесетог столећа биће нам, рачунам, свима на уму и на оку, и биће један од могућих оквира или хоризоната нашег данашњег разговора.

И, да будемо конкретни, ризикујући и извесну прозаичност, ја бих вас подсетио да смо већ на ову задату или договорену тему добили три-четири састава. Неки од аутора тих текстова су међу нама, неки нису. Наша је намера и жеља да се и они који нису стигли да напишу своје прилоге укључе данас у овај наш полилог. А они који су већ та штива сачинили, држим да ће зарад економичности и зарад лепог вишегласја с којима данас рачунамо изложити сажетак својих увида, својих налаза и расветљења. Није велики ризик ако буде наш разговор данас помало и рашивен. Сваки пријатељски разговор је нерегуларан и има у њему места, дакле, и дигресијама и, ако хоћете, хотимичним сужавањима или продубљивањима ове теме која је, рекао бих, довољно широк рам за слику у којој се могу наћи сви песници и све песничке чињенице које нас заокупљају.

Ми смо замолили колегу Михајла Пантића, и хвала му што је пристао, да води овај разговор, да нас и анимира и подстрекава и конфронтира, и да у самом разговору, колико је то могућно, проблематизује ову нашу тему на неки, дакако, непредвиђен и непредвидљив начин. У тој непредвидљивости је и чар оваквих разговора.

Михајло Пантић:

Нескромно узимам право да се у име свих нас најпре захвалим часопису ЛМС који нас је окупио под кровом ове дуговеке и часне куће, чија нас старина обавезује и подстиче да увек, па и сада, будемо нови.

Као што знате, наш разговор је замишљен као жижна тачка тематског броја ЛМС посвећеног савременој српској поезији, као дијалогско сучељавање различитих критичких становишта о том важном сегменту српске књижевности на крају века. Будући да је број учесника, на наше опште задовољство, сразмерно велик, а како ћемо имати прилике да у ауторизацији прилога додатно прецизирамо изречене судове, молим вас да водите рачуна о дужини трајања ваших излагања.

Пре него што је професор Егерић ушао, помислио сам да је у српској књижевној критици дефинитивно извршена смена генерација. Његов долазак је делимично неутралисао тај став но, свеједно, констатујем да, нажалост, немамо овде многе значајне, још увек делујуће критичаре, од којих би вредело чути шта мисле о вредности, статусу, значењима и перспективи савременог српског песништва. Не без извесне сете такође примећујем да су се многи критичари од угледа, сагласно еволуцији својих духовних ставова, али и сагласно многим социјалним, политичким, историјским и идеолошким променама, удаљили од поезије. Упркос сазнању да су од свих оскудних времена можда баш ова наша времена за поезију најоскуднија и ја, попут колеге Гордића, сма-

трам да разговор о поезији у тескобним и суморним околностима није бесмислен. Напротив, он је искупљујући, и зато потребан. Молим професора Мирослава Егерића да нам саопшти своје мишљење о теми нашег разговора.

Мирослав Егерић:

Ја сам за ову прилику размишљао о једној теми која можда није стриктно везана за токове најсавременије поезије српске. Тема ми гласи — *време и вредности*. И укратко ћу само да изнесем оно што сам замислио да кажем, а онда после можемо заиста водити разговор.

Реченице које сам овде формулисао, сложио, углавном наглашавају тај однос времена које смо ми сви, млађи или старији, били принуђени да проживимо. Време које је неколико генерација већ проживело у новој, прохујалој Југославији, може да се у извесном смислу означи као време презира, *презира за вредности*. Споља, према свету, ви сви знате да су се победници окретали насмејаним лицем, лицем оних који су народу донели слободу, који су му донели богатство избора, нову веру чврсту као гранит — бар је тако изгледало у почетку. Унутра, знамо врло добро, у ствари обичан, бар за мене, а то је и доживљај многих људи моје генерације, обичан и продужен приказ духовнога насиља, једна тиранија лажи која је комбинована са перманентним казнама за оне који су јасно пронициали ту тиранију лажи и са повременим попуштањима према онима који су у те лажи поверовали. Тихој и покорној већини, као и увек, било је довољно да има хлеба и игара, а услужна штампа је увек то апатично стање претварала у јавни квалитет, са мање или више успеха. Ћутање је увек нека врста одобравања, нарочито када се том ћутању унапред радују они који га организују. Тако смо на једној страни имали, као што знамо, бујице *поданичкога романтизма* у поезији после рата, позлату на већ створеној политичкој каризми вође, врховног команданта „свих снага неба и земље”, како је касније написао један од наших маркантних песника... и нему, ћутљиву већину оних у којима су давно утрнули рефлексивни одважности и упорности. А оно сеизмичко, дубинско кретање поезије, и ту можемо, мислим, да нађемо заједнички језик у разговору овом о поезији, то сеизмичко кретање поезије *од спољашњега ка унутрашњем времену*, од корисне службе ка узалудној, како би говорила Исидора Секулић, било је видљиво само за пробуђене и најпробуђеније, или посвећене, којих је увек било мало.

Па ипак, одлуком неумитности промене које диктира дух што измиче свакој брахијалности, наша се поезија од тога, како смо га назвали, поданичког романтизма винула у просторе духовне одважности, извесним високим захтевом према себи и свету око себе, истакла је, патетично говорећи, своје право на ризик, да

провери сваку моћ, да загледа у сваку таму, да разлучи артифицијелни занос од онога што Валери с правом зове правим тоном душе, који треба да буде повезан са правим појмом поезије. У томе, правично је рећи данас, јер се стално стварају неке накнадне пирамиде или накнадне вредности, прави извори су потекли негде педесетих година — знамо те парове: Павловић, Попа, додајмо њима рецимо Миљковића, за назнаку само, премда се ни они наравно нису ослободили свега тога, то ми данас видимо добро, што су биле наплавине поданичкога романтизма. Али једно је битно, бацили су ти наши, да их тако назовемо, песници извидници сноп светла у монотону усређитељско певање тих наших поратних година. Истакли су право песника на несрећу, право на очајање и на испитивање људскога дна, на осветљење онога што се зове егзистенција човека. Такав један заокрет у односу на феномен човек у поезији значио је формално захтев ка новом реду вредности. Наиме, ако су до тада свемогући тумачи историје знали куда иде та историја и каква је судбина човека, многи тада млади истакли су нова начела, да судбина човека има да буде тек истражена, *она није унапред даћа*. Постоје пусти, то је по мом мишљењу веома луцидно означавао у својим критикама Зоран Мишић, постоје пусти декириковски пејзажи духа, постоје пепељаре у којима се скривају светови за очи које виде те светове. Постоје слободе, којима су певали сужњи, које се разликују од слобода које су победници изашавши из сужањских ћелија освојили.

Према томе, дух критике који је своје извориште имао у слободи истакао је та своја права. Ми не можемо знати, то су тада општа места разматрања о поезији, ми не можемо знати унапред све исходе историје, не можемо, видимо то данас, знати ниједан делић, немоли све. Ми не можемо унапред знати која је страна права, која је крива. Ми не можемо унапред осуђивати стваралачку авантуру оних који у њу верују као у процес откривања истине и лепоте. *Разни гласови кажу човек*, записао је једном ову проблематику Миодраг Павловић. Такав став значио је, разумљиво, захтев за *превредновањем вредности*. Наиме, ако разни гласови кажу човек, то значи да је било неопходно створити систем вредновања или вредносне норме тих других разних гласова који им признају једнака права на испољавање. Није било тешко у томе открити темељну опасност за сваку једноумну мисао о природи вредности и стварања. Наша поезија, коју називамо модерном, педесетих година је то одлично осетила, бар они песници који су утицали у битном смислу на тежишта, смерове њене. То је, дакле, одлично осетила и одлично радила да покаже да су њена изворишта друкчија од оне коју сам назвао поданичким романтизмом. Исто онако, и ту се сад ближим крају, да вас не заморим дужином, исто онако како су модернисти између два

рата, отишли даље, по признању Црњанског, даље од дучићевског „шуштања звезда“, од синестезијске еуфоније симболистичке, наши млади су шездесетих година отишли даље и од оних првотних заноса наших поратних модерниста. Рецимо — Бећковић, Симовић, Брана Петровић, Данојлић, да набројимо нека од имена, затражише да се изразу врати снага, описно речено, снага крика, дециднога протеста, са крвавим вршцима нерава на хартији. Није довољна естетичка импресија, ма колико она била потпуна. Није довољна самилосна осећајност, ма колико била богата. Није довољна осетљивост срца, ма колико оно желело да буде пространо. Било је неопходно наћи речи, наћи стихове, наћи сликовност која ће убедљиво разорити јединство истине и лажи која се била протурала као истина, дакле једноставно тиранију власти, и отворити простор за нови исказ људских могућности.

Изабран је, дакле, ризик истраживања, тотално трагање уместо тоталне принуде. Човек, жена и дете, таквим заокретом поезије наше, добили су нова значења у нашој литератури. Вредност као таква није више била сакривена у некаквој шкрињи оних који знају ко је прав а ко је грешан, оних који су, како каже један песник, чували *рај за који се није попустило већ борило*. Та се вредност упорно, неописиво напорно, пробијала из песничких одрицања оних, или освајала простор у песничком самоодрицању оних, *који су прихватили и последице властитијих открића*. То ће рећи, то су они песници који су за своје речи, за своје стихове и визије пристајали да буду шиканирани, да буду затварани, суђени, и то од оних који су себе узимали као замену за све вредности. У стиху данашњих, накнадних бораца за слободу свега и свачега, за истину, правду и демократију, у поплави накнадних заслужника, треба, чини ми се и овом приликом, бити правичан и рећи: да је наша поезија пристајући да буде преступна у односу на важеће обрасце, у свим етапама нашег поратног развика, у прилици да доведе у питање једноумна учења о себи, *чинила више него што је можда у тренутку и била свесна кад је то чинила*. Ослобађала је дух.

Михајло Пантић:

Хвала професору Егерићу. Све и да смо бирали срећнији увод, мислим да боље слово не бисмо изабрали. У питању је, барем сам га ја тако доживео, једно глобално подсећање на онај историјски, духовни и етички контекст у којем се зачињала сама основа данашњег српског песништва. Кренули смо дедуктивним путем, и то је, чини ми се, добро. Ваља најпре одредити координатни систем савременог српског песништва и потом видети шта свака појединачна песничка индивидуалност у њему значи, где се налази, и коју фигуру формира. Стога бих замолио колеге који

имају таква, панорамска излагања да се први јаве. Колега Иван Негришорац.

Иван Негришорац:

Ја ћу, поштујући легалитет власти и правила игре које је власт поставила, ограничити своје излагање управо на пет минута, па молим председавајућег нашег сабора да ме упозори када прође то време. Имам, међутим, потребу да кажем да је можда мало неподесно ово ограничење, јер за пет минута не можемо аргументима поткрепити ставове које излажемо. Ја ћу зато изабрати само један сегмент од свега онога што сам хтео у овој прилици да кажем, а остављам себи ту могућност да, у оквиру текста који будем написао, изложим мало целовитије оно што имам на уму.

Надовезао бих се, заправо, на оно што је професор Егерић малочас излагао, али бих поглед окренуо не ка прошлости него ка будућности. Оно о чему сам размишљао у ове дане јесте: шта српско песништво у периоду који је пред нама може да уради? Наравно, да бих улогу песништва мало јасније сагледао морао сам да видим какво је то време које нам долази. Зато ово моје излагање треба, пре свега, схватити као песничку визију. Та моја песничка визија ми каже овако: период који нам предстоји јесте, заправо, период Трећег светског рата. Јуче сам у новинама видео да је Културно-просветна заједница у Београду покренула разговор на ту тему. Мислим да је то прави погодак, јер реч није о томе да је Трећи светски рат у изгледу, него да је он већ почео. Једном приликом је Милорад Павић изјавио да је Трећи светски рат већ завршен, и то победом Немачке. Мислим да је Павић исто колико духовит, толико и тачан. Ја додуше не мислим да је тај рат завршен, мислим да је он у почетним фазама, а моја предвиђања ми говоре да ће се он завршити негде за петнаест до двадесет година. И то управо победом оног дела Европске заједнице који ће водити Немачка. А када то кажем имам на уму да Европска заједница, оваква каква је, неће остати, односно да ће доћи до одвајања једног њеног дела. Ова моја визија ми каже и то да ће поражена страна у овом Трећем светском рату бити англо-амерички свет и да ће у Америци и Енглеској настати велики хаос након тога периода. На тој страни ће бити и Русија, али ће хаос у њој бити мањи, мада све чињенице, данас, говоре управо супротно. Постоји један велики разлог зашто ми не видимо да је Трећи светски рат већ почео, а разлог је то што се овај рат води на потпуно другачији начин од оних традиционалних. Реч је, заправо, о невидљивом рату. У том невидљивом рату улога материјалних чинилаца, какви су рецимо оружје и војска, значај људског страдања и жртвовања живота, није тако пресудна. Чак се можемо послужити једном врстом индикације: тамо где имамо проливање људске крви, тамо где имамо људска страдања, тамо није реч о

непосредном, већ посредном сучељавању два противника. У овом невидљивом рату прави противници су тамо где се седи за столом и разговара о томе како наступити у односу на трећег. Управо тај трећи, по тој мојој песничкој визији, јесте права жртва тих двају, наизглед одсутних противника. А тај трећи може бити само онај ко није у стању да прозре игру у коју велики и мудри улазе. Зато се ти велики, зараћени противници не исцрпљују, него исцрпљују трећег. Улога српског народа је, мислим, управо улога трећег. Српски народ ће крај Трећег светског рата, по мом мишљењу, дочекати потпуно исцрпљен. Реч је, пре свега, о економском исцрпљењу. Отуда, не улазећи у детаље наше актуелне политичке стварности, сматрам да је од кључне важности за српски народ ово: да изгради једну врсту нове духовности која ће га оспособити да јасније сагледава управо ту игру привида и суштине, игру у коју га овај свет, руковођен оним јачим и мудријим, убацује. Да ли ће српски народ то успети или неће, мислим да је велико знак питања. Ја лично нисам оптимиста, али сматрам да нешто на том плану мора да се учини, и то мора да се учини одмах. Дакле, српски народ у период који му предстоји мора да крене са једним великим духовним пројектом. Тај духовни пројекат не би смео да буде еминентно политички, он би морао бити духовни покрет са политичким импликацијама. Тек на тај начин ће српски народ, освојивши једну нову врсту свести и сачинивши једну другачију слику света, уз једно другачије схватање појмова као што су држава, као што су границе, као што су односи међу народима, бити у стању да целину проблема промисли на другачијим основама, те да сва питања реши на начин који је по њега сасвим задовољавајући. Мислим да само једна нова духовност може да пружи даље перспективе српском народу и да помогне да се у наредном, не баш ни кратком, периоду реши национално питање Срба, питање које је отворено распадом Југославије.

Е, сад, нас највише може занимати каква је улога песништва у свему томе. Ја мислим да ће улога песништва у овом периоду бити доста важна. Мислим да ће од судбинске важности бити управо улога културе. Та култура треба политици да наметне један језик, који треба да буде језик културе, а не језик онакве политике каква је доминирала до сада. Отуда мислим да је кључна ствар за српски народ у овом тренутку да формира неку врсту, ако хоћете, сабора или неку врсту саборне свести, помоћу које би се, заправо, све духовне снаге тога народа ујединиле и суочиле се са неопходношћу изградње нове културе. Није, наравно, неопходно да се у овоме тренутку све те снаге одреде за један јединствени национални програм, већ је потребно само то да се све оне обједине кроз дијалог, да се кроз културу дијалога профини свест нашег народа и да се на тај начин омогући јасније суочавање са свим проблемима са којима се иначе суочавамо. При том, у том

дијалогу ја не видим места само за песништво. Напротив, мислим да је ту улога науке, улога религије, улога уметности у најширем смислу, улога филозофије огромна, те да само кроз такав дијалог може српски народ да установи неку врсту стајне тачке са које ће успети да назре перспективе решавања оних проблема са којима се данас суочава. Надам се да нисам прешао пет минута.

Михајло Пантић:

Када један критичар какав је Иван Негришорац — кога смо до сада знали махом по његовој усредсређености на нијансе стиха и на префињено истраживање вишеслојности песничког текста — готово бива приморан да проговори из овакве перспективе, онда без имало недоумица можемо констатовати да наш говор о поезији, ових дана, и овога часа, трпи притисак актуелних социјалних, вантекстуалних релација. Захваљујем се Ивану на сугестивности са којом је изложио ову негативну утопију. Лично не бих волео да се та утопија оствари, уколико већ није остварена. Марина Цветајева једном је рекла да критика која не предвиђа није критика. На примеру овог скепсом осенченог и пронишљивог Ивановог излагања можемо се уверити у тачност опаске славне руске песникиње. Замолио бих колегу Јеркова да узме реч.

Александар Јерков:

Реч ми је, дакле, *дајћа*, али бих мислећи на Слотердајка могао одмах да кажем и да се *реч не може узети*. После овога што је песнички речено у једном данас неочекиваном профетском заносу, после драматично интониране параболе о будућности и о *саборној духовности*, можда све друго ваља *прећућати*? Затекао сам се у овом часу између подсећања на последице „поданичког романтизма” и „обнове вредности” и упозорења на садашње припремање будућих поданичких судбина, упозорења на то да смо можда у епохалној ситуацији да не успемо да пренесемо своје вредности и своју традицију у неко ново доба које се назире на хоризонту будућег века. Иван је преузео одговорност за предсказања и забринутост, визију и песнички пројект — што ја не могу учинити. Нарочито то не могу и зато што мислим на оне далеке потомке који ће, ако их буде, једнога дана читати ове прашњаве странице највероватније не помишљајући колико се тренутних страсти и осећања могло овде затећи. Пред *саборном духовношћу*, а заправо духовним опстанком овог народа, чине ми се прескромним и сићушним оне теме које сам у овом разговору о савременој српској поезији желео да покренем. Ако, дакле, *имајући на уму* — што је већ само по себи скептички парадокс — филозофску скепсу једног Слотердајка са једне стране, а осећајући ограниченост критике пред профетским визијама, са друге стране, кажем да *не могу ни реч узети*, да ли је ту онда крај критичког говора

пре но што је разговор уопште почео? Постмодерна фигура краја који претходи сваком почетку ми је, наравно, веома блиска, и можда ми једино она дозвољава да ипак покушам да продужим желећи да више говорим *оним* што се прећуткује, но *оно* што је углавном дисциплинован критички говор данас допуштао.

Ја сам склон да верујем како ће неке од данашњих пророчких мисли кроз педесетак и више година одударати због свог снажног патоса, па и једног новог етоса коме колоквијални говор није дорастао. Но, оно о чему сам размишљао ових дана, па и у једном тривијално преспором возу којим смо Михајло, Васа и ја допутовали и који беспштедно руши сваку илузију неке другачије будућности, а ту почиње и један необичан дијалог који бисмо Иван и ја могли наставити, то је такође обнова поезије, али не све, јер се на сву поезију не може полагати никакво право, већ рецимо само оних песничких струјања која су већ дала изванредна дела српске књижевности и која су нарочито блиска мојој читалачкој души. Та обнова има скромније захтеве и ограничење поље деловања, но она, сада ми се то све више чини, захтева једнако снажну и темељну духовност о којој, међутим, или нисам ни био кадар, или нисам ни намеравао да говорим, нарочито не са резолутношћу која се сада намеће.

Почетком седамдесетих година један од песника који су одређивали важне, карактерне црте савременог српског песништва, Љуба Симовић, размишља над искуством песника своје генерације. Укус читалаца изграђен је на више песничких опредељења. Међу њима су пресудни модернизам, чији борбени програм је одраније јењавао да би се његова покретачка снага стваралачки трансформисала, нарочито у додиру са архајским словенством и митологијом, и песништво тзв. неосимболизма. (Тај назив свакако није нарочито срећно решење.) Битне карактеристике песништва у томе тренутку су, како то Симовић каже, плод *литераризовања*. Своја размишљања о отварању нових песничких простора Симовић у збирци огледа *Дујло дно* формулише тумачећи поезију Бране Петровића у којој види понајпре сусрет са „обичним читаоцем” и осећање непосредног искуства живота. Преокрет у симболизму за Симовића је могла да представља Винаверова „трзвена и темељна реалистичка опсервација” у *Рајним друјовима* да Винавер у овим „песничким приповеткама” није отишао предалеко у прозаизацији песничког израза. Проблем је што се у овој књизи „Винаверов наративни стих није убедљиво оформио као стих, и што је, на путу од прозе до поезије, остао ближе прози”. Брана Петровић је за предмет своје поезије узео живот обичних људи, али и њихов језик, често и њихове ставове, па је отуда морао да преузме и њихове представе о поезији, каже Симовић, а то ће рећи да лако препознатљивим средствима из једног устаљеног репертоара — који не доводи у питање његову песничку индиви-

дуалност у другим равнима певања, стално јасно ставља до знања како је пред читаоцем (када је о Петровићу реч, онда овде ваља увек додати и слушаоцем) управо стих. Петровићева воља да се песнички истражи обично и свакодневно за Симовића је облик новог витализма. Тенденција „ка литераризовању и академизовању песничког света и песничког језика” тако се суочила са „поновним варваризовањем”: из једне *празнине* одјекнула је нова песничка реч. „У тој празнини”, каже Симовић, „поезија се спрема за успостављање нове комуникативности”.

Управо о *новој комуникативности*, и то на рубу искуства литераризовања у српској поезији, желео бих да говорим.

Да се природа песничке комуникативности боље уочи, послужићу се још једним наводом, такође везаним за тзв. неосимболистичке стихове. Постоји, каже Јосиф Бродски у огледу о Кавафију из књиге *Удовољити сенци*, „економија зрелости, а Кавафи, као корак даље у тој економичности налази уточиште у намерно „сиромашним” средствима и користи речи у њиховом основном значењу”. Одустајући од „украсних поштапалица — раскошне фигуративности, поређења, китњасте метрике и риме”, Кавафи обичним именовањем гради једну нову песничку технику која полази од „сазнања да језик није средство спознаје већ асимилације”. Због тога „Кавафијева употреба „сиромашних” придева изазива неочекивано дејство стварајући извесну менталну таутологију која опушта читаочеву машту, док би сложеније слике или поређења машту заробиле или би је ограничиле на свој домен”, закључује Бродски. Но та ослобођена машта, куда она креће? Ако се оваква поезија успешно пробија до читаоца, куда води њена *нова комуникативност*? „Човек је оно што чита”, каже Бродски, „а песници су то још више. Кавафи је у том смислу права грчка, римска и византијска библиотека”. Ослобођена читаочева машта, дакле, креће са песником кроз ове библиотеке као кроз наслаге духа, креће се *саборицијима човекове ејохалне духовности*, па је отуда комуникативност средство, а не циљ.

Када се у Петровићеву поезију загледао из ове перспективе, Љуба Симовић је угледао — сенку Лотреамоновог Малдорора. Можда је Симовићева идентификација овог новог слоја у Петровићевој поезији прејака, као што су и неке суптилне примедбе овом песнику можда одвећ добро формулисане па ће их тек пажљив читалац препознати, но он недвосмислено показује да је Петровићева поезија напослетку ипак пред „другачијим и сложенијим схватањем реалности” од првобитног, о коме се Брана Петровић „већ до сита напевао”.

„Чезнемо за поезијом која има мирис савремености, свест о историјској атмосфери у којој настаје”, писао је Миодраг Павловић средином седамдесетих у огледу *Нови субјекти у модерној поезији (Поетика модерној)*. „Али смо разочарани ако она не

отвара неки прозор ван уских историјских условљености” гласило је његово упозорење. „Сувише дослован силазак у свет предмета, у језик обичног општења о проблемима о којима се можемо добро обавестити из новина”, каже Миодраг Павловић, „не буди у нама приврженост ка песничкој уметности”. Отуда је откривање „другачијег и сложенијег схватања реалности” заправо јасан знак да тек тамо где престају програмска усмерења поезије почиње битни рад песништва. Заправо би се могло показати како и у оним програмским сусретима са обичним читаоцем вредности настају у ономе што песничким стварањем надилази сваку могућу пројекцију обичног. И ако Љуба Симовић није желео да се о свему непосредно изјасни, ипак је јасно да поред аутокритичких напомена о „литераризовању и академизовању” постоји и једна притајена критика обичног у песништву као таквог.

Симовићево осећање да је српској поезији почетком седамдесетих година била неопходна *нова комуникативност* може да се схвати као увод у својеврстан програм за читав низ песама које су потом настале, а у којима се све више напушта модернизована, литераризована или митологизована реалност, да тако издвојимо три тока у српској поезији око 1970. године. У тим песмама се најмонструозније анегдоте наше савремене историје премештају из свакодневног, тада одвећ тихог и преплашеног говора у песничко сведочанство о патњи која је са становишта положаја нашег народа и наших живота имала пресудан значај, а чије последице нам можда управо данас укидају јасну слику о будућности и присиљавају нас на забринутост коју Иван и ја свакако делимо. Истине ради, можда треба одмах да кажем како мој читалачки сензибилитет поставља ограничења када је реч о референцијалним аспектима и свакодневним искуствима, макар она била и драматична. Препознавање снага обнове у референцијалним димензијама песништва стога по мом мишљењу ваља видети тек у контексту оног „другачијег схватања реалности”, али мисао о *новој комуникативности* допушта да се она не схвати само у контексту поезије заокупљене свакодневним искуством обичног човека, савремене историје или опресивне идеологије и тоталитаризма. Шта значи *нова комуникативност* за српску поезију шездесетих година у њеном тзв. неосимболистичком, а можда је много боље рећи *контекстуалистичком* „литераризовању и академизовању”? Шта се збива са епохалним питањима која је постављала уважавајући искуство књижевности, песничке наслаге прохујалих векова?

Није нимало случајно, каже Слотердајк уз чију помоћ смо се отиснули у ово данашње истраживање, што нису сачувани Орфејеви стихови, већ само сведочанство о њима. То нам показује, мисли Слотердајк, да је сведочанство одувек важније од поезије. Није ли тада једини начин да поезија буде важнија од саме себе у

томе да она постане сведочанство о поезији? У том случају постаће нешто што се памти, јер је сведочанство, а остаће оно што јесте, дакле поезија. Каква је то поезија која је сведочанство о поезији? Није ли то она поезија која све своје моћи не види у референцијалном, већ у контекстуалном, чија комуникативност не зависи само од непосредног искуства живота, већ од форме тог искуства? Сведочанства у којима поезија или песничка бит и даље живи, наравно, нису одсечена од живота као што би то површина и лења критика највише волела, јер искуство сведочења је, на пример, по много чему важније од свега што се може посведочити. Уколико песма, као сведочанство о песништву, открива структуре сведочења, њени антрополошки хоризонти могу лако бити и дубљи и далекосежнији но свака друга анализа свакодневице.

Нова комуникативност могла се даље испитивати на примерима, рецимо, стихова Матије Бећковића или Милована Данојлића, о којима Симовић расправља из нешто другачијег угла. Уколико се, међутим, може истраживати и из позиције *контекстуализма*, шта рећи о искуству Елиотовог песништва? Када Елиот улази у игру контекстуализације, поетика искуства пуне земље, времена, трансценденталног и сублимног, духовне пирамиде на чијем врху и даље стоји божији трон (макар се на њему затиче још само мисао о одсутном Богу), света који је и даље битно постојање, та песничка драма контекстуализације се одиграла у јасно омеђеном корпусу литературе који је познат члановима заједнице образованих читалаца. Тумачи Елиотове поезије показивали су слојеве његових стварних утисака, рецимо са путовања, који су се потпуно трансформисали сливајући у његове стихове, али исто тако и очигледне кључеве за наоко сложене интертекстуалне везе: ти кључеви били су у обичним приручницима, антологијама које су се читале на курсевима књижевности. Те антологије су заправо различито издавачки приређени основни корпуси литературе положени у темеље образовања читалаца. Из ове перспективе, интертекстуално ткање стихова, *контекстуализам*, јесте отварање комуникације, успостављање дијалога. У српској књижевности један такав корпус који би био положен у темеље сваке писмености, сваког читалачког образовања, сваког укључивања у културу једног народа, заправо није успостављен. Отуда је отварање једне другачије врсте *нове комуникативности* везано за поправљање темеља на које се ослања ова култура, и то такву поправку која те темеље не мења, што је за сваки народ опасно, већ само гради боље степенице којима ће се стићи до битног културног памћења.

Формирање оваквог корпуса литературе стално је на удару идеологије, било да је она историјски, социјално или национално условљена. Српској поезији отуда није било препуштено да слободно, а немоли уз подршку образовног система и јавног мњења, изгради ову унутрашњу трансверзалу која ће повезивати незаоби-

лазне песнике. Стога су открића која је поезија доносила и подразумевала остајала привилегија малог броја одабраних — најчешће песника и критичара. Осим када су успешним антологичарским захватима сами образовали своју публику, српски песници нису могли рачунати на аутохтони напор да се прихвати њихово лите-раризовање и академизовање као нешто нужно за даљи свако-дневни живот културе једног народа. Од прасловенских сенки до беспућа савремене технологије, па отуда макар „певања у пусти-њи” како рече Киш, српска поезија ваља да доврши изградњу корпуса унутар кога контекстуализација поред тога што је лите-раризовање значи и *нову комуникативност*.

Основни услов за довршавање овог корпуса је укидање поде-ла и одбацивање идеолошких интервенција у пољу песништва. Јер данас су идеолошки проминентне теме регулативна моћ рецепције поезије. Или, политички ангажман самих песника. Са друге стра-не стоји некритичко прихватање огромне песничке продукције, што је довело до таквог нагомилавања дела о којима није изречен строг и одговоран суд критике и читалаца да се у пролиферацији стихова изгубила вредносна оријентација.

Када је о политичкој димензији савременог српског песни-штва реч, онда је она посебно разорна за симболистичко наслеђе. Баура, кога и Симовић каткад наводи, о томе даје једно важно упозорење: „Оно што су симболисти настојали да пруже јесте особени интензитет. У својој оданости овоме циљу они су морали да раскину са многим познатим карактеристикама поезије. Изнад свега су избегавали оне јавне и политичке теме које су биле драге романтичарима. Разуме се, ако је искрена и снажно проосеђана, политичка поезија има своју величину. Њене мане не треба нужно приписивати њеном предмету. Али за симболисту, обузетог идеал-ном лепотом, политика је туђа и непријатељска тема. Њена гро-могласност сукобљава се са непомућеном тишином његове кон-темплације, а њене вулгарне емоције упропаштавају танану усред-сређеност његове визије.”

Идеал лепоте је свакако на удару свих наших историја и можда је претеран захтев да се *нова комуникативност* сачува у обнови једног неидеологизованог корпуса српске литературе и његовом полагању у темеље читалачке спреме. Но, нешто од онога што нам се данас дешава је плод управо одсуства таквог темељног корпуса који не би наша осећања припремао за варвар-ске походе, који не би допуштао да се у свету живота умножавају разарања. Идеал лепоте, поред симболичке поетске мистификаци-је, може да се разабере и у модернистичком искуству. Адорно у својим естетичким теоријама упозорава да су у модернистичкој уметности занат и техника оно кроз шта се естетско биће објав-љује. Естетски релевантна није само предметност коју за собом модернистичко стварање оставља, већ и идеал поступка који на

њој делује. Борбени модернизам је остао у књижевној историји, али нашом поезијом још делује страшна сила Новог, идеал песничког новума — *новолиферације*. *Нова комуникативност* се неће развити у тој утакмици поступака која гради једну, како би Симовић рекао, „празнину” (али не литераризовања и академизовања, већ сталне неухватљиве променљивости), у тој утакмици поступака која уместо брушења стихова писање претвара у стално надметање са самим собом: не да се приближи идеалу лепоте, већ идеалу сталне промене. Није ли неопходност *нове комуникативности* заправо у остваривању идеала лепоте, у обнављању онога што од вајкада постоји? У напуштању површног, продубљавању обичног — одустајању од различитости по сваку цену, од нове поетике у свакој збирци, од пребрзо и олако записиваних пролазних утисака? Вајкадашња властитост је разлог Адорнове ригорозне и, рекао бих, ригидне критике Хајдегера, но она се може разумевати и из једне постмодерне, рецимо Слотердајкове, перспективе, више као искуство битног мишљења, не више као некакав етимон или ентитет до кога се треба пробијати и који се, као такав, негде може затећи. Рецимо да је та обновљена вајкадашњост слобода да се комуницира у битном, а не да се изгуби у рђавој бесконачности, у рђавој општости, у нагомилавању и хиперпродукцији коју можемо изједначити са плодовима песничке технологије. *Поезију ће сви писати* — али поезија никада неће бити оно што сви пишу, напосто зато што мудрост никада неће бити отворена за све. Пишући о Гетеу, Елиот недвосмислено каже да је „мудрост битан елеменат за стварање поезије и нужно је појмити је као поезију да би се експлоатисала као мудрост”. Тек онда „када се у истом човеку нађу ове две ебдарености, мудрост и поетски говор, добили сте великог песника”, каже Елиот. Постмодерно стање ни у чему не противречи овом виђењу, осим што поље мудрости ослобађа свакој тематској преокупацији, што отклања и измешта (*displacement*) сваку регулацију битног у пољу историје, нације, идеологије, свакодневице. Модернистичко и симболистичко искуство и наслеђе стога нису нешто што програм песничке променљивости доводи у питање и зато ће се *нова комуникативност*, коју је почетком седамдесетих тражио Симовић, рађати у домену битног, а не епифеноменалног, са мудрошћу песничке речи, а не у њеном нагомилавању.

Идеји *нове комуникативности*, наравно, ја сам у овом разговору проширио смисао, па је у неку руку местимично окренуо и против њеног творца, али ми се она ипак чини срећно посуђеном из Симовићевог огледа. Напокон, битне тешкоће у разумевању савремене српске поезије су се заиста и нагомилавале од седамдесетих година овога века и тек предстоји њихово рашчишћавање. *Саборност духа*, о којој је говорио Иван Негришорац, или можда *мудрост*, која познаје и традицију и стваралачку иновацију, али

гради на корпусу српске књижевности, ослобођена предрасуда и идеолошке регулације — можда је то једна врста песничке технике која би могла да укаже на узвишене, па отуда и патетичне циљеве који се пред песништво и даље постављају?¹

Михајло Пантић:

Хвала Саши Јеркову. После прва три излагања постаје евидентно да овај наш разговор добија једну димензију, усудио бих се да кажем — тежину, са којом вероватно нисмо рачунали када смо долазили да у њему учествујемо. Велики је број подстицајних теза које је колега Јерков у свом слову понудио, и о свима њима вредело би и даље расправљати. Има реч Васа Павковић.

Васа Павковић:

Ја бих рекао неколико реченица. Овај наш разговор је кренуо једним сериозним током и чини ми се да је он као некакав брод који је требало да плови ка једној луци, а ветар, неочекиван, усмерава га у другом смеру. Да ли ће наћи праву луку, видеће се.

Покушаћу да кажем неколико својих запажања о савременој српској поезији и о свом виђењу смисла овога разговора.

Пре свега, захвалио бих се редакцији *Летњописа Матице српске* што је организовала овај разговор у времену које разговорима апсолутно није наклоњено. Идеја редакције и не чуди ако се има на уму традиција *Летњописа* и његов темељни значај за српску културу уопште. Чини ми се да је Матица српска право ако не и једино место за разговор, у време које, кажем, дијалогу није наклоњено. Иван Негришорац је говорио из песничке и визионарске позиције о нашој будућности, о будућности књижевности и њеним могућностима. Саша Јерков је говорио о потреби нове комуникативности. Ја заиста не слутим којим ће правцем даље ићи српска поезија и спремајући се за разговор углавном сам размишљао о делима неколицине млађих српских песника. Реч је о суштим лиричарима, забављеним властитим мислима и емоцијама, затвореним у свет своје интимае. Они, готово по правилу, тематски не прелазе такав оквир, што значи да када бих ја сад говорио о њима и њиховој поезији, упутио бих наш дијалог у сасвим другом правцу од постојећег. Оно што је битно, у овом часу, јесте како остварити нову комуникативност језика? Да ли је наше песништво заинтересовано и способно за то? Јер, каже Колаковски: језик је систем који нам не нуди врата за излазак ван њега; питање је да ли ми можемо и да хоћемо да изађемо изван владају-

¹ Под присилом петоминутног лимита ово виђење савременог српског песништва је битно скраћено и у ауторизацији су у мој текст враћени само цитати које сам у разговору морао да изоставим иако су, док сам говорио, стајали испред мене.

њег језика. (Па ипак, речи Михајла Пантића о утопијској визији Негришорчевој и могућностима поезије као суштинског простора људског испољавања намећу ми се као императив, а без покушаја тог „изласка“ даље не можемо...)

Када говорим о поезији педесетих и радикалном, начелном искораку једне генерације песника из „окованог“ језика, мислим, наравно, на Васка Попу, Павловића и Раичковића, који су сваки на свој начин реализовали један нов, другачији песнички језик. Потом су, на рашчишћени терен, дошли неосимболисти: Радовић, Христић, Ристовић, Данојлић, Миљковић, и формиран је један битно другачији лирски језик, директно или индиректно супротстављен поједностављеном, ропском језику поратне соцреалистичке литературе.

Проблем наше савремене, млађе поезије је другачији, али не мање комплексан. Како успоставити нов поетски идиом и из крајње уског рецепцијског гета изаћи на ширу друштвену сцену, помоћи ослобађању од мрежа обмана. Наиме, списак људи који данас активно читају поезију можда је тек двоструко већи од броја људи који седе за овим округлим столом. Како се извући из тог рецепцијског гета, у којем савремена поезија више-мање дели судбину савремене озбиљне музике или сликарства?

У непосредној прошлости која ми се сада чини страховито далеком, а први пут сам ових ратних, хаотичних дана схватио релативност појма времена, па ми се чини да је *Шум Вавилона* наштампан пре десет година; дакле у непосредној прошлости, 1988, та књига је као и многе друге наше књиге имала у Хрватској одличну рецепцију. Пантић и ја смо, на пример, пред пуном салом у Осијеку, два, два и по сата говорили о младој српској поезији. Управо тај ужас релативности времена, стешњености наших егзистенција, угрожености свих вредности, поставља пред нас питање тражења нове комуникативности поетског језика и језика уопште. У тој далекој а непосредној прошлости преко *Књижевне речи* и *Књижевних новина*, преко *Дела*, *Књижевности*, *Лейбойса* и *Поља*, имали смо снажну комуникацију са светском књижевношћу, рецимо и жив дослух са пољском поезијом. Она је показала да се може стално и упорно деловати у интелектуалном простору преко поетске речи а да при томе поезија очува естетску вредност. Да на уштрб ангажмана не изгуби уметнички престиж. Поезија Херберта, Шимборске, Милоша, Ружевича је, чини ми се, управо таква. Актуелна и естетски релевантна чињеница.

Да ли наша савремена поезија може одлучније кренути тим правцем? Кад кажем савремена поезија мислим на песнике из *Шума Вавилона*, односно завршног дела Тонтићеве антологије и млађе ауторе. Ако пак наши песници, неки и од нас који данас говоре, не крену тим правцем, постоји један други, алтернативни простор — простор у јавности, периодици, медијима, где ће пе-

сници и млади писци, организовано али не у смислу неке организације или партије, већ у смислу живог интелектуалног ангажмана, подизати свој глас против свега што је погубно за српску културу, против регресивних идеја, баналног национализма, антиинтелектуализма, примитивности, митоманије. Нема сумње да је број издања, новина и часописа смањен, али још увек има довољно места за такав покушај.

А без обзира на то што је Иван Негришорца размишљао о будућности на песимистичко-утопијски начин и што нас његова тамна слутња опседа, он је био на правом трагу. Ако се његове речи некоме учине наивним, подсећам на речи Колаковског, којег сам већ помињао, речи по којима интелектуалац и филозоф који размишљајући о свету сами себи нису понекад деловали као шарлатани, уопште не заслужују пажњу и он одбија да се бави њима. Зато подстицајне речи Ивана Негришорца и Саше Јеркова представљају неку врсту апела свима нама да данас промислимо о свему и понудимо неке одговоре. Надам се да ћу доцније говорити конкретније о песничкој сцени, новим гласовима. Хвала.

Михајло Панић:

Хвала Васи Павковићу, вероватно најустрајнијем дневном критичару савремене српске поетске продукције. Његово излагање генерализује искуство управо таквог, устрајног читања. Сада ћемо чути какву нам слику актуелног песништва нуди Ненад Грујић.

Ненад Грујић:

Прилика бере јагоде. Ово је једна народна пословица која би могла бити наслов ове теме и текста који би се бавио оним што се сада овде за овим столом дешава. Прилика бере јагоде. Заиста је тако. Прилика је данас убрала најзрелију јагоду оличену у излагању Ивана Негришорца.

Напросто, та јагода, ма колико била изненађење за овим столом, природна је појава, али и једно оптерећење које ме у грлу стеже. Дакле, прилике су такве да немамо српске песнике из Сарајева или Бањалуке — Стевана Тонтића и Ранка Рисојевића који ни чудом нису могли доћи. И они су убрани, те јагоде, дакле. Када се саберем, остаје ми да се одлучим да ли ћу уопште говорити на ову тему ма колико то патетично звучало. Или ћу, можда, покушати коју реч казати о само једном песнику, или ћу, пак, тумачити Негришорчеву визију. Спрам Негришорчевог призива апокалипсе која буквално данас постоји, ма колико ми трицама и кучинама покушавали то одгодити за неку другу прилику, зготовити уз неку нашу наду, ипак неки детаљи наших приватних живота јесу сличице неке нове, можда, поезије. Хоћу рећи да спрам *макро* апокалипси постоје и *микро* апокалипсе. Моја је сестра, на пример, јутрос у пола десет, након два месеца двоумље-

ња и тешких депресија, кренула из Сарајева са једном најлон-кесом у руци, па ако прође три критичне снајперске улице, ако, дакле, убере добре јагоде, стићи ће до Грбавице, где је чекају људи који ће је пребацивати до Пала, а онда, ако буде таква јагода у прилици, доћи ће у Београд, односно, у Нови Сад.

Поезија никад није могла решити глобална питања света. Она је одувек специјалистичка дисциплина, привилегија изабраних. Можда поезија која се изнедри из глобалног данашњег контекста има шансу да се врати у неку врсту, како рече Јерков, класичног пева. Сонет је модел који ће спасити поезију. Сонет ће спасити свет! Овом свету потребан је сонет са великим С. Потребан је један рационалан, по форми, механизам, један модел који ће имати четрнаест нивоа, четрнаест стихова. Јер, свет у којем живимо разбијен је попут овог разговора. Мени смета што данас овде нема критичара и песника из такозване дијаспоре српске поезије. Питање дијаспоре кључно је питање овога разговора. Наша тема гласи: *видови — актуелности*. Међутим, могла би да има и трећи део: *дијаспора*, односно, четврти: *појава*.

Јуче сам у Београду говорио о поезији Драгана Колунџије, сутра у Врбасу говорим о песништву Бранислава Петровића. Ево слике од јуче која иде у прилог нашем разговору. За неко чудо о Колунџији, осим Чедо Мирковића и мене, говорио је и Михаило Лалић. Мирковић и ја смо се трудили да говоримо баш о поезији, онако, директно, изнутра. Међутим, Лалић је прочитао текст од једне стране у коме је описивао седамнаестогодишњег Колунџију када је у „Нолит“, Лалићу уреднику, донео рукопис. Када је изашао први примерак књиге, Михаило Лалић је питао млађаног Колунџију: — Како се осећаш? Колунџија је одговорио: — Клецају ми колена! На то је Лалић рекао: — Неће никад више! Дакле, учинило ми се јуче да је једино Михаило Лалић говорио како треба и приличи, а да смо Мирковић и ја убрали сувише специјалистичке јагоде. Не знам шта ћу и како ћу сутра о Брани Петровићу говорити, да ли ћу прочитати есеј или ћу једноставно загрлити песника и одгодити сваки разговор.

Пре месец дана требало је овде у Матици српској да говоримо о Тонтићевој антологији. Тада сам, а, ево, и сада, био приправан да наведем један стравичан Тонтићев стих, један стих који није објављен ни у једној његовој књизи. То је стих који је прочитан прошле године на Стражилову. Сада га Сарајево добуке појачава. Нарочито се плашим изговорити тај стих, његову убилачку слику којој не знам клицу ни последицу. Дај Боже да не буде како стих каже, и Бог ће дати да не буде. Стеван је тада прочитао стих: „Да ми је да будем погубљен“. Ту стравичну исповест не могу само стравом назвати. Овај стих је много више.

Ако је о појави у савременој српској поезији реч, онда се разговетно опредељујем за име Милосава Тешића. Овај песник је велико изненађење. Он је контрапојава нашег актуелног песнич-

ког тока. Написао је само две књиге песама и буквално уздрмао савремену српску поезију. Наравно, један део мојих колега можда се неће сложити с овом тврдњом. Али, да је о појави реч, о маркантној појави — нема спора. Милосав Тешић је на невероватно продуктиван начин спојио традиционално и модерно. Та поезија је амалгам песничког језика који ће се одржати кроз ово време. И овде је прилика убрала праву јагоду.

Михајло Панџић:

Хвала Ненаду. Његов исказ да ће сонет спасити свет видим као концентрацију наше заједничке жудње за равнотежом, за апсолутним миром и хармонијом коју је, ваљда, могуће постићи једино у језику. А што се тиче његове примедбе да је овај наш разговор расут, морам рећи да ми та расутост нимало не смета, напротив, осећам да се кроз све наше речи провлачи танка црвена линија... У овом тренутку, ево, сви мислимо на Стевана Тонтића, и на српске песнике из дијаспоре, којима није до разговора о поезији него до разговора о животу. Овај разговор је посвета Стевану и свим другим песницима чији стихови и за њих, и за нас, у овом часу, имају молитвену вредност. У поезији је одсуство врло често у ствари интензивно присуство, и ја видим Стевана за овим столом. Замолио бих Славка Гордића да каже неколико својих запажања.

Славко Гордић:

Остајем при уверењу да је чар разговора управо у његовој непредвидљивости. Ја нисам канио да се укључим, али сада не могу да се уздржим. Долазећи данас овамо сви смо, вероватно, на рубу свести имали једно питање, или три питања — да ли је могућно данас разговарати о поезији и писати поезију, да ли је то сврховито, па можда и да ли је умесно. Из онога што су рекли Ненад Грујичић и Иван Негришорац проистиче једна нужна актуелизација, нажалост, ево, непрекорачива актуелизација и реактуелизација чувеног исказа Адорновог о Аушвицу и поезији која се после њега неће писати. Знамо и за толике филантропске реплике да ће се она управо писати после Аушвица, да не кажем после Вуковара и поред онаквог Сарајева, у којем сви, мање или више, имамо пријатеље и рођаке, чији глас поприма сад боју коју је тешко описати и дочарати, боју у којој има страха, неизвесности, мириса подрума, мемле, нечега прекинутог или безмало прекинутог. Колико јуче ми смо у оваквим приликама разговарали или о новом веризму, као некаквом поетичком хегемону, или о новолиричарима и новолиризму, а ево, видите, у овом убрзању стварности сад смо у прилици, или неприлици, да говоримо о катастрофизму, како су малопре поменути Пољаци назвали изузетно јаку разорну своју песничку струју између два рата.

До недавно ми смо имали поезију као „бележење егзистенције” (Срба Игњатовић), рекао бих, мирнодопско бележење егзистенције, са доста тих нововеристичких али и новолиричких или новолиричарских интонација. Одједном смо се нашли у једном другом свету и једној друкчијој књижевности. Ја сам у минувшим недељама размишљао шта бих волео да чујем и чиме бих волео да се бавим. Но, нажалост, немамо довољно ни снаге ни побуда да сва та битна питања тематизујемо, а камоли да их елаборирамо, како се то учено каже. У мени је, рецимо, трајала једна недоумица ових дана: на који начин је могућна данас такозвана делатна поезија, или ангажована поезија — ни у ком случају не мислим на примењену поезију. Да сам имао више среће и мира, бавио бих се једном једином песмом Миодрага Станисављевића, објављеном у *Књижевним новинама* пре неколико месеци, у којој је на један болан и ругалачки начин ово наше време кадрирано. Песма је и довољно миметичка, а у том смислу и животна, делотворна и дејствена, и довољно је поезија да се разговор о њој не претвори у разговор о другоме. Но нисам стигао да те своје недоумице продубљујем, поготово не да их разрешим, али ме некако опседало питање (а додирнуо је ту проблематику и Грујичић) да нам у овим „видовима актуелности”, хтели ми то или не, претеже, да тако кажем, онај животни, стварносни аспект.

Ни ја нисам очекивао, доиста, да ће управо Негришорац, и управо онако, и управо оно говорити. Али, видите, то су те неминовности. Вероватно је ово добра прилика да се мало и одредимо према оној баченој рукавици. Без те свести о саборности верујем да бисмо били данас инфантилни, неодговорни или, на један комотан, мирнодопски начин, нехајни. Мислим да је добро да се управо овде, и управо овако, наоко ан пасан, та тема додирне. Добро је чинио Иван Негришорац кад је рекао да ће чиниоци тог евентуалног националног консензуса о битним и дугорочним интересима овог народа бити не само људи из непосредне акције, не само такозвана политика већ и уметност, поезија, наука и религија. Сетио сам се како смо ми, можда захваљујући лепом случају, управо за наредни број, у рубрици *Акценти*, предвидели и унели међу корице један подстицајан текст Милана Радуловића, из ког се види да и савремена уметност, модерна и постмодерна, кореспондира са религијом на један начин који не само што није био очигледан, него некако није био ни у сфери претпоставки. Можда се догађа један, како бих рекао, консензус и један тренутак саборности негде изван те дневне пене, изван тих дневнополитичких текстова и гестова. Можда смо и ми данас овде да на начин наоко камеран, наоко маргиналан, мало допринесемо том друкчијем размишљању, одговорнијем и дубљем, о тој саборности, о том нужном степену сагласности овог народа о његовим битним интересима. Свеједно да ли се ради о *већ* или о *шек*, када је реч о Трећем светском рату (далеко му кућа), свеје-

дно да ли смо, како каже Едгар Морен, ушли у некакву нову епоху, или можда тек излазимо из неке минуле епохе, или можда смо усред средишта неког еона, неког раздеока времена, са становишта овог народа и његове културе и духовности последњи је час да се и ми, као писци, одредимо према том питању, које је, рекао бих, на један неочекиван начин овде хитноу Негришорац.

Михајло Пантџић:

Хвала. Разговарати о савременој поезији значи, у ствари, непрестано призивати традицију, релационирати наше искуство читања и писања са оним што је кодификовано у времену. Сада ће нас Милан Орлић упознати са својим тезама.

Милан Орлић:

Хтео бих да саопштим неколико основних чињеница које су ме узбуђивале док сам долазио и док сам се припремао за овај разговор. Не бих подсећао на временско ограничење, намеће га сама ситуација. С друге стране, сматрам неопходним да кажем како у овом тренутку имам све предности и недостатке онога који долази после. Када употребљавам прилог за време „после” мислим на своје годиште а потом и на чињеницу да говорим пошто сам саслушао неколико веома подстицајних, веома убедљивих, дисциплинованих и, на занимљив начин, разбарушених, недисциплинованих излагања. Очигледно, нека су била припремљена, што има извесне захтеве и погодности, док су нека комбинација позитивне импровизације и искуства са којим се вероватно већ годинама живи. Није тешко закључити да сам, дакле, у положају стешњености оним што сам до сада чуо, оним што је тематски предло-жак, као и оним што сам, с обзиром на све изложено, намеравао да кажем. Своје излагање ћу покушати, уз накнадну ауторизацију, да предочим замишљеним редом, укључујући извесне рефлексije о ономе што сам чуо у току досадашњег разговора. Полазећи од елементарног питања — питања егзистирања поезије, опредељујем се за став којим се тврди њено егзистирање, егзистирање како у свакодневном и књижевном животу, тако и у књижевности. На пример, она постоји у прози и то на бесконачан број начина. Она се очитује, рецимо, у прози Милорада Павића, који је своју поезију „жртвовао” својој прози и од прозе створио поезију. Драган Великић је, опет, једном приликом с пуном одговорношћу изјавио да себе сматра песником који пише прозу. У питању је, неспорно, модалитет истог принципа. Хоћу да кажем да ова неједнозначна одређења и конотације имају реалитет, дакле, и ван онога што бисмо назвали поезијом у ужем смислу речи. Није неопходно да указујем на академско-ђачке информације нпр. — о пореклу речи поезија, његовој историјској еволуцији итд., изузев у једној реченици. У старогрчком погледу на свет и уметност, наиме, под

поезијом се подразумева чињење у смислу стварања, под претпоставком да је продукт тог стварања неко трајно дело. Утолико се поезија разликује рецимо од кулинарства... Остављајући по страни назначени ток расуђивања, желео бих да поменем антологију „модерног српског пјесништва” чији је аутор Стеван Тонтић. У „великој књизи модерне српске поезије — од Костића и Илића до данас”, на око хиљаду страна са ваљаним предговором, обухваћено је чак 186 песника, разврстаних на основу неколико концепцијских критеријума. Кључно обележје књиге је њена антологичарска амбиција иако има и карактер панорамског посматрања поетске продукције. Наредна, самом састављачу блиска селекција почива на подели песника у групу проверених или, за ширу читалачку публику, скрајнутих вредности. Посебну, закључну целину твори skupина тренутно најделатнијих песничких појава. Утолико пре бих покушао да изјавим како „велику књигу” заправо видим као илустрацију онога што сматрам својим, не једино поетичким, „вјерују”. Реч је о томе да антологија нуди универзалан, постмодернистички модел рецепције, вредновања, класификовања песничких појава, модел тражења поетичких појмова који би садржали потенцијал повезивања песничких појава. У оптицају су, важно је напоменути, различити појмови постмодернизма и они су, штавише, понекад, нећу да кажем до искључивости, али до неспојивости, неконзистентни. Међутим, то теоријско питање није најнепосредније скопчано са датом темом. Појам и модел о којем говорим је универзалан у том смислу што обухвата уметност и културу у најширем смислу, чак и ону област од које је текући разговор започет — значи и политику, па и све друге сфере живота; ако је такво аналитичко раслојавање могуће. Модел би морао да подразумева критичке аспекте, јер она књижевност, она поезија која нема критичке моменте (што по мом мишљењу никако не значи ангажованост књижевног дела) укида битну премису самоостварења. Додајем да поезија (књижевност, уметност) садржи два елемента. Мислим, пре свега, на елемент књижевне игре; потом на осмишљену поетичку подлогу. Поетичка подлога би обједињавала врхунске ерудитивне захтеве и императиве приступачности и комуникативности рецепцијске парадигме. (Не прејудуцирајући физиономију те поезије, понављам да поезија ваља да има критичку али не и ангажовану „компоненту”. Тиме упућујем на слободу од ванкњижевних садржаја. То је од одсудне важности. Постмодернистички модел — ако је ишта донео, а мислим да јесте — на тај начин фаворизује паралошку положеност, односно упоредну положеност разноврсних поетичких модела, пројеката, теорија рецепције. Отуда верујем да је посредни поетички модел какав у историји духа није постојао, супериоран духовни модел... иако он нема компетитивни карактер. Ми се, на нашим просторима, налазимо у парадоксалној ситуацији. Јер: упркос, могао бих да кажем — за

инат нетолеранцији која влада у неким другим, ванкњижевним и ванпоетским областима, у књижевно-поетској продукцији смо сведоци естетског плурализма.

У првом кругу сам имао прилику да чујем веома убедљива и на тренутке понесена излагања. Професор Мирослав Егерић је говорио о предмету разматрања са становишта прошлости, заправо из перспективе рецепције која подразумева прошлост као кључну аксиолошку категорију. Иван Негришорац је, да ли је бог Случај тако хтео, говорио са становишта перспективне пројекције у којој је круцијална аксиолошка категорија појам будућности. Док је говорио о принципима саборности и духовном пројекту који би имао политичке импликације, имао сам доживљај неслагања. Наметање језика културе политици, како је дословно рекао Негришорац, неостварив је идеал; то је циљ у чијем остварењу поезија неизбежно губи, катастрофално пролази. Али то није оно на чему инсистирам. Оно на чему инсистирам јесте да су, говорећи о прошлости и будућности, професор Егерић и Негришорац полазили од замисли ангажоване поезије. Малочас сам рекао да не верујем у ангажовану поезију јер она подразумева опцију свевидећег ока, дакле, могла би да претпоставља опцију божанства. Не верујем да смртни људи, једна генерација, поетички модел итд. имају такве прерогативе. Исто важи и за постмодернизам, као неку врсту мета-модела. У том смислу сматрам веома захвалним размишљања Александра Јеркова, нарочито у оном делу који се односио на пројективну поетску и целокупну перспективу. Ништа мање значајним сматрам поглед Васе Павковића, нарочито док је уверавао у важност концентрисања разговора на књижевност као књижевност. Допало ми се и лавирање Ненада Грујичића, лавирање између чињенице да прилике беру јагоде и да је свету потребан сонет. Изнео бих, узгред, дистинкцију која нема директне везе са тим Грујичићевим ставом, већ са помињањем песника Милосава Тешића. Ствар је принципијелне природе. У критици и теорији се посеже за психолошким критеријумима и рецепције и вредновања, одвише често, стваралачког постигнућа дела, песника или прозаисте. Конкретно говорећи, један песник, ако је довољно синтетички способан, ако су његове мисли и осећања, јединство мисли и осећања, као и сви други елементи од значаја за настаanak поезије — ако се ти елементи могу концентрисати у два стиха, ни две хиљаде, не стихова него песама не могу да буду противтежа. Мислим да се ту у том погледу морамо безрезервно сложити. (То, наравно, не доводи у питање Тешићево поетско стваралаштво, с обзиром да са оправданим задовољством може да ишчекује рецепцију властитог књижевног дела...)

Настојаћу да резимирам оно о чему сам изложио нека своја размишљања. Мислим да ће се, као што је Славко Гордић подсетио на Адорна, и после Аушвица и Вуковара писати поезија. Песника схватам као неку врсту детета. Стога је песник стваралац

који нпр. из скупа могућности бира, ни мање ни више, сам скуп; или, од две могућности — бира обе. А на једно од могућих онтолошких питања — чије је песник дете? — одговор је самоочигледан: своје и космичко. Ангажована поезија није оно чему стремим. Али личност, приватну или политичку личност књижевника не треба поистовећивати са његовим делом. Хвала.

Михајло Панџић:

Хвала Милану Орлићу. Чули смо неколико полемичких корекција претходних излагања. Има ли реплика? Уколико нема, замолио бих колегу Славка Стаменића да се укључи у наш разговор.

Славко Стаменић:

Захваљујем.

Ја сам за овај разговор приложио један текст — *Иронијска визиура новије српске књижевности*, али рекао бих то да се баш на овом тексту види колико та снажна промена реалности утиче на рецепцију текста. Мислио сам да сам сретно изабрао тему, међутим, околности су се толико промениле да стварност којом се бави ово песништво, а у мом тексту реч је о млађем српском песништву, више није ова стварност. Помало имам утисак како овај текст већ сада има укус некаквог књижевно-историјског истраживања, иако је настао скоро а говори о поезији протекле деценије. Да бих то показао узећу за пример само једну песму, песму *Мумија* Милана Ђорђевића, која се пре две године могла читати на један, а данас на други начин. Само да подсетим, ту лирски субјект себе види као мумију, упоређује се са рибом под ледом која узалуд отвара уста гледајући плаветнило и сунце. Чини се као да је сада време више за некакав непосреднији поетски ангажман, време за, овде већ поменути, ругалачки глас а не за иронију, и да би то можда могло да буде оно што нас најнепосредније очекује, да би то био пут ка новој комуникативности.

Рекао бих још и то да је и поезија религиозних мотива појава којој би требало посветити значајнију пажњу. Уочавам да су ти религиозни моменти видљивији у савременој поезији, и да ће та, рецимо тако, религиозна поезија, бити све присутнија, мада је познато и оно становиште да је сва поезија, заправо, и религиозна, јер да она сва тражи у мноштву једно, и да чита из једног мноштво. Данас можда мало одбијамо да разговарамо о томе јер у многим текстовима има и квазирелигиозности, као што је нешто раније био случај са патриотском поезијом, која је била банализована толико да се донекле стицала одбојност према једној релевантној књижевној врсти. Ја и излагање Негришорчево заправо видим у тој перспективи. Мислим да је оно на таласу поменутих поетских интересовања која су присутна у новијој српској поезији.

Ту имамо и пророштво, имамо и елементе апокалипсе, есхатолошки моменат који је знатно преусмерио овај разговор. Ту је и она крунска тачка — избављење, а Иван Негришорац га види у духу и духовности, дакле у складу са хришћанском догматиком.

Додао бих још само ово по питању ангажмана у књижевности, за који сам претпоставио да ће бити све присутнији: питање је само да ли ће тај глас бити естетски уобличен, а тог се ангажмана не треба никако ни бојати нити га треба отписивати.

Михајло Панџић:

Хвала колеги Славку Стаменићу. Сада бих, уколико ми дозволите, покушао да формулишем неколико властитих запажања о савременом српском песништву. Та запажања су, готово да нема потребе рећи, одређена и лимитирана капацитетом мог читалачког искуства, и не у мањој мери, мог читалачког афинитета. Овај тренутак српске поезије видим као равнотежу, не знам да ли општом маргинализацијом певања изнуђену или књижевноисторијски освојену равнотежу најразличитијих стваралачких концепција, укључујући и оне екстремно радикалне, дакле, поетички релевантне али естетски сумњиве покушаје. Савремена српска поезија готово да је море без обала, и по обиљу продукције и по распону оријентација. Стандард певања релативно је висок, али су истински врхунци реткост, уосталом, као и у сваком другом песништву.

На једној страни уочавам постојање јасно уобличеног тока непрестане ревитализације и ресемантизације наше песничке традиције, у свим аспектима (чврст везани стих различитог метра са освеженим римаријем, фундус устаљене симболике, метафорике и тропа, мелодијски аспект језика, стално одржавање лирско-емотивне температуре певања). На другом, супротном, али истовремено комплементарном полу није тешко приметити интерес за ритмију стиха, језички експеримент, појачану конотативност, алеаторичност и когнитивност певања, релативизацију смисла целом скалом песничких интонација, говор синкопе, интерпункције и белине. Традиција опстојава захваљујући томе што савременост са њом непрестано успоставља асоцијативне везе, док нове тенденције кушају потенцијале језика, мада искључиви традиционализам заврши у крутом пасатизму, а екстремни модернизам у историјски већ истрошеном и превладаном инсистирању на *новуму*. Због тога ми се срећним тренуцима мирења тих концепција чине нове књиже песама Милосава Тешића *Кључ од куће* и Мирослава Максимовића *55 сонета о животињим радостима и тешикоћама*, што је текућа критика већ уочила.

У поезији овог тренутка нема никаквих епохалних ни радикалних резова, што недвосмислено показује да је раздобље модернизма, са својом поетичком ексцесношћу, дефинитивно за нама.

Мислим да се можемо запитати да ли су такви резони у поезији више уопште могући, будући да песништво, ослобођено идеолошке паске и природне обавезе да буде управо идеолошки субверзивно, сасвим овладава говором нијансе, која више није социјално активна (попут рецимо некадашње поезије Васка Попе, Гојка Ђога или Љубомира Симовића) али је естетски и те како и битна и вредна. Најбоље књиге наше савремености, свеједно да ли је ту реч о Ивану В. Лалићу, Бориславу Радовићу, Новици Тадићу или, пак, Војиславу Карановићу, карактерише капиларизација свих кључних карактеристика, поетичких константи и поступака *традиције преобрасене модерности*, даље одмицање стазама језика, сагласно трансформацији сваког индивидуалног талента у свету на крају века, али и сагласно општим променама епохе. У савременој српској поезији влада стање перманентног креативног Вавилона, непрестана интерференција најразличитијих песничких гласова, и мада се и мени, као и Васи Павковићу чини да смо *Шум Вавилона* склапали пре много година, видим да кључна метафора књиге још увек важи, да још није потрошена. И на крају, једна реченица, која само на изглед нема блиске везе са нашим разговором: Да нам је све као поезија, где би нам био крај. О критици и читаоцима, као и о статусу савременог песништва на мапи наше свеколике, прилично истањене духовности, ваља говорити другом приликом. Молим Зорана Ђерића да нас упозна са својим гледањем на свет савремене српске поезије.

Зоран Ђерић:

Поезија је, за мене, блесак. Или притајено трајање. Могућност да језик зазвони. Или да се свет назре кроз пукотину. У сваком случају, помисао на поезију (пре као покушај да се побуди представа о њој него као настојање да се пробуди свест о песми и певању) нуди нам свежањ асоцијација.

О поезији уопште, или, како гласи оквирна тема овог нашег разговора, о савременом српском песништву, односно о најновијој продукцији и думетима нашег песништва, углавном о књигама млађих песника, писао сам, континуирано, током последњих година, у књижевној периодици. При том сам, у неколико наврата, и сам приредио (саставио) преглед најмлађих српских и других песника из Војводине, као и два, комплементарна, избора из новијег српског песништва, односно песништва на српскохрватском језику.

Експозиција ми се учинила неопходном да нагласи моју поетичку, али и критичку делатност, залагање за истинско поетско биће, за аутентичне поетике и за језик који је више од метафоре, много више од пуког средства.

Због тога ћу настојати да избегнем теоретисање, али не и један кратак, уопштавајући поглед на песништво данас: тенденције и параметри савременог српског песништва не могу се једно-

ставно скицирати (у неколико потеза, овлашних) и сортирати по ладицама (из којих ће их потезати следбеници, у које их сврставају критичари и користе за своје потребе и поделе). Ја то и не покушавам. Модерно песништво није само деструктивно и дисонантно (према традицији, језичкој грађи, организацији и форми текста...); није то само депоетизација митског и наднаравног, односно поетизација свакидашњег и баналног; нису то само интермедијални стваралачки поступци...

И песници су укључени у све друштвене процесе, рачунајући и кризе, измене вредносних модела и, нарочито, измену рецепције књижевно-уметничких дела. Свест о томе никако не умањује значај књижевности и уметности и не доводи у питање њихову етичку димензију и иманентне вредности, већ јасније оцртава позицију стваралаштва данас, неке односе које не смемо занемарити при читању и тумачењу књижевно-уметничких дела.

Јер, попут свих других, затечених у сложеним односима који карактеришу ово наше време, између уметности и неуметности, између политике и аполитичности, између ангажованости у било ком смислу и одбијања активног (са)учествовања, и песници данас траже и проналазе своје место, своје присуство у реалности.

А у оваквом контексту и разговор о поезији проналази свој смисао, баш као што и она, поезија, афирмише и трансформише традиционалне вредности, обнавља, али и трага за новим, овом времену примереним поступцима и естетским процесима.

Један од непосредних повода за разговор о савременом српском песништву је антологија Стевана Тонтића *Модерно српско њјесништво*, последњи и најамбициознији подухват овакве врсте: обухвата око 200 песника, на преко 1000 страница које репрезентују читав век — од Лазе Костића и Војислава Илића до данас.

Експлицитна је намера састављача: пружање свеобухватне и целовите слике „највреднијих остварење модерног (умјетничког) пјесништва у Срба”.

Замишљена као „сабирно мјесто” за све српске песнике који су стварали у овом нашем веку, Тонтићева антологија је покушала да „помири” најразличитије постике, модернистичке оријентације, да уочи и издвоји најбитније или најкарактеристичније песничке личности и за њих карактеристичне поступке и најбоље песме.

Али није лако, ни могуће, помирити све супротности, тако различите критеријуме. Ипак, Тонтићу је пошло за руком да успостави извесну равнотежу, да провуче заједничку нит кроз песме из различитих постика, времена, међусобно удаљених, понекад неупоредивих, чак и опречних.

Модерно је по својој природи пролазно (О. Паз). „Модерност је увек нешто друго”, приметио је и Миодраг Павловић. Слотердајк говори о исцрпљивању естетског модернизма. Смештајући српско песништво XX века под кров модернитета, Тонтић је свесно прећутао моменте дисконтинуитета, прекида с традицијом, све оно што угрожава мит модерне (Адорно)...

Епско и етичко су пресудни за уврштавање у *Модерно српско ђјесништво*. Одржавање везе с митом (чак и његовим негирањем, пародирањем). Песничка манифестација митских садржаја који су сачувани у језику, били ми њих свесни или не, они постоје, у пуном интензитету, увек спремни за ослобађање.

Нису у питању аналогije, нити стварна идентификација, али оно што повезује и приближава, рецимо Лазу Костића са Милутином Петровићем, Војислава Илића са Миодрагом Павловићем, Шантића са Раичковићем, Дучића са Мирославом Максимовићем, Диса са Новицом Тадићем, Настасијевића са Попом, Мицића са Туцићем, Растка са Небојшом Васовићем, и тако даље, јесте ЈЕ-ЗИК. Онај који су посисали са мајчиним млеком. Језик на који су „осуђени”, јер га носе са собом, као усуд, казну, али и као једино богатство које им не може нико одузети, и никад га се не могу одрећи, било где да се налазе.

Егзил или добровољно заточеништво, свеједно, језик је једина домовина, једино истинско уточиште. То потврђују сва наша „странствовања”. Дучић умире у туђини, баш као и Растко. Митриновић и Црњански живели су у Лондону. Ве Пољански, Мони де Були, па Данојлић и Братислав Милановић и многи други у Паризу. Нина Живанчевић у САД. Васовић у Канади. Једни у Румунији, други у Мађарској. Сад у неким другим етничким границама (Хрватска, БиХ). Оно што их чува од заборавља, што их држи на окупу и у овој антологији је језик.

Бродски је истакао да је језик институција старија и дуговечнија од било које форме друштвене организације, док је поезија „врхунски домет целокупног језика”.

Лирика најзначајнијих српских песника, садржана и у овој антологији, право је сведочанство, па и покриће за овакву и сличну замисао.

Ево имена која су, по мојој процени (а врло често и по процени самог састављача) пронашла одговарајуће место, али не увек и адекватан простор у књизи *Модерно српско ђјесништво*: Лаза Костић, Војислав Илић, Алекса Шантић, Јован Дучић, Владислав Петковић Дис, Милош Црњански, Момчило Настасијевић, Растко Петровић, Душан Матић, Милан Дедицац, Васко Попа, Миодраг Павловић, Стеван Раичковић, Иван В. Лалић, Бранко Миљковић, Борислав Радовић, Љубомир Симовић, Бранислав Петровић, Матија Бећковић, Милан Комненић, Гојко Ђого, Милутин Петровић, Рајко Петров Ного, Мирослав Максимовић, Јован Зив-

лак, Милосав Тешић, Слободан Зубановић, Раша Ливада, Душко Новаковић, Новица Тадић, Војислав Деспотов, Звонимир Костић.

Сасвим оправдано, својим делом то и потврђују, у овој антологији се налазе и два „неочекивана” песника: Душко Трифуновић и Вујица Решин Тузић, аутентични, препознатљиви, затворени — сваки у своју чауру, да испредају своје песничке нити, или их мрсе, сваки на свој начин.

Антологија би се могла ишчитавати са постмодернистичког фона: као избор поезије која поседује отворену критичку свест о традицији, митовима, култури, али и као поезија пуна саморефлексије и самопреиспитивања појединаца који су укључени у цивилизацијске, пре свега друштвене, па онда и литерарне процесе.

Књига *Модерно српско ђесништво* није једини пут кроз новију српску поезију, али је, свакако, добар путоказ.

Михајло Пантић:

Хвала ти Зоране. било је врло инспиративно, мада сам, морам рећи, у твом излагању приметио више подсвесну него материјализовану тежњу ка вредносном и аналитичком преферирању појма постмодерне, што је и разумљиво, будући да је у питању вероватно централни појам наше епохе. Гојко Јањушевић.

Гојко Јањушевић:

Замолио бих за две или три реченице. Све што је изговорио Иван Негришорац намеће и ова питања:

А кад је то Други светски рат завршен?

Заправо, да ли је Другог светског рата уопште било?

Или можда, све време, кадикад само притајен, траје један непрекидни рат?

Какви год били одговори (а буде ли рат, као што Негришорац претпоставља, трајао још двадесетак година, дакле од 1912. до 2012), они се Тонтићеве књиге тичу (и) зато што је њој она прилика која бере јагоде већ доделила судбину књиге-избеглице (из Сарајева), а можда предодредила удес да буде једина црква која (тамо) неће бити разорена.

Михајло Пантић:

Хвала вам на овом врло умесном додатку нашем разговору, који нас својом песимистичношћу подсећа на тумачења оних суморних филозофа који мисле да човечанство није ништа друго до рат који не престаје да траје. А то што се Други светски рат није завршио, уопште не омета Трећи светски рат да почне. Ту, нажалост, не мора функционисати логика каузалитета — да крај нечега омогућава нови почетак. Ако је свет скуп паралелних микро-светова онда се у овом часу паралелно води безброј светских

ратова. Можда управо сада бесни онај митски Армагедон, који не осећамо на кожи, али у духу свакако. Молим остале колеге да се без устезања укључе у дискусију.

Војислав Карановић:

Па ево, ја бих рекао пар реченица, иако нисам ни мислио данас да говорим. Над свима нама овде лебди дух и ове антологије и њеног састављача. Са своје стране могу да додам само наду да мисао на неког и добре жеље могу имати утицаја на даљину, и да ће наклоност и брига коју осећам између свих овде изречених речи, допринети томе да Стевана Тонтића убрзо поново видимо међу нама. Друга ствар коју сам хтео да кажем тиче се Негришорчевог излагања. Негришорац је говорио о потреби извесне духовне саборности, о потреби сабирања свих потенцијала: политичких, интелектуалних, културних, као и уметничких, у смислу стварања једног језгра које би српском народу помогло да преброди овај, сада је већ извесно, катаклизмички период своје историје. Сама та потреба, верујем, није спорна. Промишљање те потребе можда управо и чини духовни императив тренутка, што би нашем разговору на ту тему дало стварни смисао. Но, сам тон Негришорчевог излагања, бојим се, помало је укочио наш разговор. Идеја духовне саборности, односно, свест о потреби стварања такве саборности, могла би управо додатно да мотивише и подстакне наш разговор. Тако да не видим разлога устезању да се савремено српско песništvo покуша промишљати и мало одређеније. Можда би баш то, у овом тренутку, могао бити и наш једини конкретни допринос јачању свести о потреби духовне саборности. Без жеље да разговор упутим у том смеру, за промишљање ове теме чини ми се доста је значајно управо искуство пољске књижевности, на шта нам је пажњу скренуо и Васа Павковић. Пољаци су дуже времена били суочени са нечим што се на нас сада одједном сручило. Они су десет или петнаест година уназад имали извесна исклизнућа у свом друштвеном и, ако хоћете, историјском ходу, тако да се читав низ сјајних песника и интелектуалаца постепено одређивао и успостављао неки однос према стварности. То своје искуство они су уткивали и у властито писање, а самим тим, и у књижевност у целини. То, наравно, није морало увек бити у форми познатог књижевног ангажмана, који је увек под већом или мањом сенком нечега неуметничког; често је то била и дубоко индивидуална и уметнички аутономна опсервација тренутка. Но, питање је колико би то у нашем случају било могуће, пошто код нас није реч о друштвеном и историјском исклизнућу, него о правом лому. У овом разговору поменут је и однос поезије и њених читалаца. Не могу а да се тим поводом не присетим размишљања Чеслава Милоша. У једном есеју он говори о томе како у тренуцима када једно друштво дође у катаклизмичку ситуацију на неки

начин пуца брана између поезије и њених читалаца, како се тада укида уобичајени јаз између поезије и читалачке публике. Људи се у таквој ситуацији, тврди Милош, осећају толико несигурни и уплашени светом око њих да их тада форме лишене духовности једноставно не задовољавају. Суочени са личним и колективним нестанком, људи за питања која тада почињу да их муче неретко одговоре траже баш у уметности. Овде је поменута поезија Мило-сава Тешића. По мом осећању реч је о стварно вредном и прово-кативном песнику. Својим звуковним богатством и покушајем да се у језику ослободе магијски потенцијали, ова поезија ће нас подсетити како на неке форме народног израза, тако и на поезију једног Момчила Настасијевића. У сваком случају реч је о поезији која може да понесе атрибут националне инспирације, што у овом случају нипошто није на штету ауторске индивидуалности. Поменуо бих, за ову прилику, и једног другог песника. То је Небојша Васовић. У његовој поезији постоји такође снажна тра-дицијска подлога, теже уочљива него у Тешићевој поезији, али такође врло битна, а у исто време постоји и релативизација и довођење у питање сваке традиције, што ту поезију додатно обога-ћује. У сваком случају, поезија Небојше Васовића је изузетно интригантна, и савремени читалац поезије се не би покајао ако јој поклони пажњу. Тим пре ако га муче питања и дилеме какве може да роди један овакав тренутак. Смисао овог разговора ви-дим и у томе да, указивањем на праве вредности (попут Тешиће-вог и Васовићевог песништва), да свој допринос ублажавању јаза између поезије и читалачке публике. И ми овде, који иначе пише-мо књиге, размишљамо о поезији, или пишемо о њој, промишља-њем сасвим одређених песничких посебности најбоље ћемо одго-ворити том задатку. А наш тренутак, ако је веровати Чеславу Милошу, смањење тог јаза чини могућим. Нажалост, додао бих. Толико за сада.

Михајло Панџић:

Хвала. Мислим да ћемо се сви лако сложити са твојим, уверењем да је овај разговор тек нека врста општег оквира за дубље текстуалне анализе, тек предлог и пролегомена нашој основној теми. Разговор о тој теми, о савременој српској поезији, уосталом, добиће свој дефинитивни облик тек након ауторизације, корекције и евентуалног проширења оглашених мишљења. Колега Сава Дамјанов.

Сава Дамјанов:

Војислав Карановић је унео извесну дозу оптимизма у овај разговор, за који је више пута речено да је песимистичан, какав, додуше, и јесте био. Вероватно да је и сам контекст у ком се разговара такав да је баш то и нормално.

Ја бих покушао да додам још мало оптимизма подсећањем на једну чињеницу која говори о великом смислу, можда чак суштинском смислу поезије, управо у неким злим временима, у некој катастрофичној стварности. Чињеница да је у овом разговору, који сам ја првенствено дошао да слушам, доминирала тема коју бих назвао отприлике — *јесништво и катастрофична стварност*, односно *јесништво и апокалиптична стварност*. То је била и нека, чини ми се, надтематска релација, иако се говорило у неким категоријама чисте естетике. Па када је реч о тој доминантној теми овог разговора, дакле о песништву у окружју катастрофичне стварности, подсетио бих на нешто. Чини ми се да је катастрофа људског бића, људске индивидуе, вероватно највећа, не у условима ових ратних ужаса, који су такође страшни, већ у оним условима логорским, у оним условима где је та индивидуа сведена заиста, изван сваког контекста, на готово чисту биолошку егзистенцију, која је лишена своје хумане аутономије, која је сведена на неку чисто анималну аутономију: тако се, заправо, одузима душа, одузима све што је људско. Вероватно да је то, у ванредним стањима стварности, једно од најстрашнијих катастрофичких искустава људске индивидуе (наравно, кад говоримо о индивидуи, појединцу, а не о човечанству уопште). Таква логорска искуства у новије време све више допиру до нас, као сведочанства из прошлости, али и као језовито понављање те прошлости, јер, кажу да се и у овим новим логорима који се данас формирају у Хрватској, и у Босни, примењују исти, они познати методи међусобних обрачуна логораша, који су се примењивали у Стаљиновим конц-логорима, а посебно на Голототоку.

Хтео бих само да подсетим да у тим сведочанствима из прошлости, која допиру до нас путем књига и часописа, једна од најпотреснијих ствари је чињеница да већина људи која је преживела тај пакао, говори о некаквој суштинској потреби за уметношћу, за поезијом, коју су тамо осетили. Ја сад не могу да се сетим имена страдалника, а било је неколико, што у темату *Поља* о логорологији, што у неким књигама, таквих исповести заточеника Голог отока који говоре, отприлике, да им је најтеже падало што су били лишени папира и оловке, осим у оним ситуацијама када су требали да оне своје другачије исповести, она своја ревидирања, записују. Каже један од њих, добро се сећам: ноћу када бисмо се враћали измалтретирани, понижени, изударани, рецитовали бисмо поезију. Очекује се вероватно да су рецитовали Мајаковског, или нешто слично, нешто из контекста због којег су и били послати тамо где су били, али наведени страдалник каже: рецитовали смо Дучића, Ракића, најчешће љубавну поезију. Хоћу да кажем, нека примарна утеха нападене људске душе налази се, заправо, у песништву. Нисам сигуран да људи који су тренутно заточени у неким подрумима, такође у себи, у оним ноћима док

падају гранате, док се плаше за свој живот, не шапућу такође стихове, као неки вид утехе. Други аспект тог смисла поезије, *поезије* а не *стварности*, дакле статуса поезије у стварности, друга је прича, и то она коју знамо из прозе Варлама Шаламова и из неких других сведочанстава (мање литерарних и мање упечатљивих) људи који су прошли кроз сибирске стаљинске логоре. То је прича о томе како се писала поезија у тим логорима, како су људи на балванима које су секли и слали их низ сибирске реке (то је био уобичајени, најекономичнији вид транспорта тих балвана!), како су људи на балванима записивали неке своје поруке, поетске, често у стиху, често најобичније реченице, али које су заправо имале смисао неког примарног књижевног израза, неког примарног песничког крика, заправо гласа душе која тим песничким криком хоће да докаже још само да је жива, да није потпуно мртва. И у томе можда треба гледати некакав смисао поезије у овим апокалиптичним временима, у овој апокалиптичној стварности...

Војислав Деспић:

Ја бих рекао пар речи, то је нешто што ја иначе понављам као папагај, додуше. Сматрам да су овакви скупови доста неплодни, не зато што, на пример, овај није осмишљен као некакав разговор о судбини светске поезије која се, ето, на овом простору пише на српском језику, него зато што се ради о људима, особама које су храмски и секташки посвећене, као и сами песници и сама песничка активност што су посвећени, строго усмерени, фиксирани на поезију као на једну у суштини немоћну радњу. Народ презире поезију. Један други слој, који није ни овај који посећује скупове, слој полуобразованих и образованих људи, пре свега градских, имају страшне муке са поезијом, имају грижу савести у односу на њу. Наиме, не воле је, али је на неки начин толеришу. Ту имамо нека три слоја, ми спадамо у онај први поменути. Једини оптимизам који је из поезије зрачио, енергетско поље које се стварало читав век, јесте енергија која је долазила од онога што смо звали експериментаторство, од свих операција на песничком тексту које су унаказивале такозвани језик, унаказивале стих, саму форму, и долазиле, чак и прелазиле границе разумљивости. Цитираћу енглеског песника Боба Хобинга, који тврди да је поезија пропустила шансу да се издвоји из књижевности, из корпуса књижевности, да постане једна самостална дисциплина. Сам тај песник, Боб Хобинг, један је ултра модерни песник који више не говори разумљивим језиком, који не пише поезију разумљивим језиком, који цвркуће. И заиста, шанса поезије, чини ми се пропуштена, је да се усмери ка једном потпуном одвајању од смисла, од разумљивости и логике, да има смрзнуто лице смисла, зато што би у том случају доказала да је једини, заправо, природни арте-

факт језика. Сав сувисли и смислени говор је једноставно традиционалан и конзервативан без обзира са колико снаге успева да локализује или дочара слику, или чак да продукује идеје. Пропуштена је шанса да се развије оно што је вештачко и што је, на крају крајева, својство цивилизације, да се базира на себи као на артефакту. У том погледу мислим да је пропуштена и шанса да се поезија, тако самостална и независна, не знам да ли дисциплина или појава, или активност, заиста одвоји физички, да не ствара муке на земљи, као што нам ствара муке, нарочито оном слоју који има грижу савести у односу на њу. Пропустила је, рецимо, шансу да закупи сателитски канал. Не мислим само српска поезија. Српска поезија је сиромашна и нема пара за сателитски канал. Али, рецимо, Ватикан је закупио сателитски канал за своје потребе, и тамо му је и место, то је природно, иако он и даље има живу активност на земљи. Занимљива је могућност избора, рецимо, на телевизору да се тај канал укључи или искључи. Исто тако, поезија, да не би имала тај карактер општеномодног терора и узроковања гриже савести, требало је да се лансира горе, да закупи свој канал горе и да буде на неки начин једна врста усмереног малог технума (?). Српска поезија, за коју се све више у последње време везује једна бесмислица звана Срби као светосавски народ, или тако нешто, заиста би морала да се нађе горе у корпусу поезије која је одвојена, као што је и сама Србија морала да нађе пара за један канал и да горе инсталира то светосавље (М. Панџић: да буде и буквално небеска), јер све што је горе, рецимо Ватикан, па то светосавље, па сама поезија, све то ствара муке на земљи, сасвим конкретне муке на земљи по којој ходамо.

Михајло Панџић:

Ово је био један драгоцен експрес, мени врло драг, Војо Деспотова, и волео бих да и ја могу да га потпишем. Не знам да ли још неко жели да каже неку реч.

Васа Павковић:

Рекао бих још нешто, надајући се да нећу бити последњи. Овај је Војин експрес, како си га ти назвао, други, екстремни пол наших размишљања о поезији и њеној улози, први је онај о којем је говорио Милан Орлић и још неки други људи. Мислим поводом питања о томе да ли је поезија могућа као ангажована или не, јер у случају кад песник цвркуће стихове и напушта стандардни, комуникативни, референцијални језик, као неку врсту циновског фосила који је памћење културе, он практикује једну врсту екстремне песничке праксе. Једну ескапистичку варијацију.

Наша историјска и социјална ситуација је, међутим, готово надреална. Знате сви Аполинеров еротски роман, *11000 буздована*, где прво убију, рецимо, 50000 људи па после оду на ручак или се

препусте еротичким сеансама — наша тренутна животна ситуација је баш таква — надреална. Док ми говоримо, у Сарајеву и неким другим градовима гине десетак или стотину људи, тако да ми, на неки начин, чинимо нешто слично Аполинеровим литерарним протагонистима. Па и поред сенке илузије и ирационалности, убеђен сам и подржавам драгоцено излагање Саве Дамјанова, да морамо да говоримо и да је једина наша људска могућност, као писаца, могућност говорења. Тако схватам и Ненадову интервенцију да сонет мора да спасе свет. Јер, сигурно је да поезија не може да спасе свет, да је она нешто са стране, нешто у покушају. При томе се сећам и Батаја који тврди да је поезија једино могућа као деструкција, у једном другом кључу. Сећајући се својих ранијих речи, рекао бих, деструкција лажног, окамењеног, манипулирајућег језика који нас гуши и поживотињује, ствара од нас мучитеље и мученике.

Да поезија ипак може утицати, макар посредно, доказ је случај Ђого. Знамо сви шта је он подстакao у српској култури, без обзира шта ко од нас мислио о квалитету саме те поезије. Знамо сви и какав је статус појединих песника у нашем друштву, рецимо Бећковића или Десанке Максимовић, Нога или Симовића чија се реч слуша. Када би та реч била оваква или онаква, а ја се, рецимо, углавном, с њиховим идејама и ангажманима не слажем, што је моја ствар, онда би то утицало на друштвена кретања и имало одређен смисао...

Поменут је занимљив српски песник Миодраг Станисављевић, он има у *Ритмовима* 3 стих који, отприлике, каже: *Шо важно је ил' није* и завршава: *док постојим*. Сматрам да је овај разговор важан као могућност тог постојања. И, можда ће, после овог нашег дијалога, у будућим својим текстовима неко од нас на другачији начин писати критику или есејистику, односно поезију. Очито, ја се не слажем с тврдњом да ангажована поезија по дефиницији мора бити слаба поезија. *Хана* је пар екселанс ангажована поезија, али и пример врхунске поезије у српској књижевности XX века. У ангажованој поезији мора постојати битно естетско језгро које ће надвладати повод и преживети његову смрт.

Верујем да ће савремена српска поезија после извесног равнотежног лирског тренда, који је у њој доминирао последње деценије и за који се залагала и млађа критика, морати да крене ка поремећају равнотеже. Из поља естетизованих простора да крене ка различитим ангажманима, чак и по цену нарушавања поетичких оквира постмодерне (код које је антиидеологичност или аидеологичност једна од централних карактеристика). Можда попут песама Татјане Лукић са насловне стране *Књижевне речи* о драматичном бекству из Осијека — сви се свакако сећамо песме Радослава Златановића у којој је на митомански начин певано о

данашњем вођи српског народа. Песма је објављена на насловници *Књижевних новина* у 10 000 примерака и тај број се по Косову делио, ишао од руке до руке, одиграо своју историјску ролу. Песник Златановић и данас делује у српској култури, још више у парламенту, и даље се бори, рецимо, за права америчких црнаца. Онај ко не види везу између Златановићеве оде вођи и трагичне песме Татјане Лукић — једино он може сумњати у могућности и смисао интелектуално ангажоване песме.

Ствар је могућности и амбиција појединца да ли ће наћи праве речи, осетити оптимални тренутак, реализовати алтернативни језик. Код Растка Петровића у *Ошкровењу* постоје два карактеристична стиха. Један пита: *допада ли ти се стварност*, а други одговара: *разуме се, али која?*

Е сад, постоји мноштво алтернативних стварности и ја бих обрнуо Расткове речи. Не допада ми се стварност, али која? Не допада ми се стварност рата, разарања, апокалипсе која већ прети опстанку јужнословенских народа, али ми се допада стварност овог тренутног разговора, без обзира што нико од нас нема илузија да ћемо утицати на било кога.

Поновио бих идеју да поезија једним својим делом мора, као у недавној Негришорчевој песми коју сам чуо на Коларцу, да крене према некој врсти интелектуалног, критичког ангажмана, али да, с друге стране, у маленој српској култури, мора да се створи и струја млађих интелектуалаца који ће континуирано и одговорно деловати у медијима, борећи се за хумане, либералне вредности, супротстављајући се репресији.

Михајло Пантић:

Хвала Васи на овом ненаданом а надахнутом излагању. Ми смо већ добрано ушли у трећи сат нашег разговора, можда би био ред да га полако приведемо крају. Не инсистирам, уколико неко има нешто да каже — само изволите.

Иван Нејришорац:

Изгледа да сам начео тему коју нисам довољно дорекао. Било је, стога, могућности за неспоразуме, па ми је заиста драгоцено ово што сам од сабеседника чуо. Заправо, оно што сматрам драгоценим, то је та ширина и та отвореност пред које се ставља српско песништво. То је нешто страшно важно, а може се показати и спасоносним за нашу културу и за све нас. У свом личном књижевно-критичком пројекту ја видим и ову вертикалу о којој говори Саша Јерков, видим и оспоравалачку страст коју исказује Воја Деспотов пародирајући мит о небеској Србији, мит о светосављу... Дакле, видим крајње радикалности као изазове за стваралачку игру. Реч је о духовности која се неће плашити изазова и која ће се заснивати на широким могућностима игре.

Имам и једну малу, допунску информацију за Милана Орлића. Култура, по мом мишљењу, нема потребе да се надмеће са политиком, али је она, ипак, у стању да јој се, неосетно, наметне. Довољно је, наиме, да она спонтано установи свој сопствени језик и језик политике ће бити обеснажен онолико колико јесмо бића културе. Језик политике рачуна са присилном реализацијом начела универзализације, док култура тако не треба да се утемељује: њена универзалност оснива се на добровољном пристајању сабеседника. Било би лепо кад би политика постала подручје културе, али јој такво исходиште не треба насилно наметати. Култура треба само да инсистира на посебности сопственог језика, апсорбујући све могућности које јој стоје на располагању. То је, за сада, сасвим довољно!

И још нешто. Васа је разумео једну моју песму као примерно ангажовану. Дужан сам, међутим, да кажем да не мислим да је ангажман права могућност и кључни поетички изазов за српско песништво у будућем периоду. Али, и такве могућности ваља оставити отвореним. Мислим, дакле, да је од свега најважније управо то: отворити боцу, отчепити је, да дух нема препрека при ширењу. Јер, ако дух и даље будемо држали у боци, она ће морати да експлодира.

Ненад Грујић:

Ово што сада улазимо у строго књижевне ствари казује да некако мирније можемо причати. У том смислу, хтео сам да се обратим најстаријем критичару међу нама, уваженом професору Мирославу Егерићу, поводом оног детаља где припомиње генерацију Бећковића, Данојлића и Петровића. Скрећем пажњу да се у том контексту не сме изоставити име Драгана Колунџије. То би било, најблаже речено, неправично, ако ништа а оно због блиставе књиге *Затвореник у ружи*, али и сјајног *Ораха*.

Милан Орлић:

Само једну реченицу. Слушао сам целину и Негришорчеве и Павковићеве аргументације. Приклањао сам се и контекстуалној и текстуалној интерпретацији. Интерпретирао сам појединачне исказе али не једино њих; значи, узео сам у обзир две синтетичке групе елемената. Оно што сам у другом јављању чуо од Грујића, блиско ми је. Што се тиче онога што је Павковић изнео, уочавам малу али суштинску разлику. Оперисао сам *дружим*, *дружичим* појмом ангажмана. Васа Павковић је употребио тај термин у једном ширем и слободнијем смислу. Толико широком и слободном да не бих имао шта ни да додам ни да одузем. Очигледно нисмо говорили о истом сегменту анализе. Стога се Павковићева размишљања не односе на моје ставове. Изложио бих кратку

допуну. Почећу таутолошки: добра поезија је добра поезија, уколико је ангажована — ангажована је. Али, непаметно је остати на труистичким „објашњењима” — јер она нису задовољавајућа. Могућа је, наиме, *добра* ангажована поезија, али она је добра *ангажована* поезија, то је битно. Атрибут квалитета („добра”) приписује се њеној садржинској и суштинској одређености („ангажована”). Другим речима, ангажована поезија може да буде високе уметничке вредности; ипак, естетски и књижевно гледано, памтимо је по *вредности и квалитету*, по томе што је *добра* а не по *природи њене одређености*, по томе што је *ангажована*...

Иван Негришорац је изричито говорио о пројекту са политичким импликацијама, духовном пројекту. У томе није било двосмислености или вишесмислености. Уопште не спорим такав избор. Нека обе могућности имају једнака права, уколико су могућности, уколико није у питању методолошко правило *everything goes*, према чему сам скептичан; за уважавање је методолошко правило — нека прође оно што је само себе успоставило као валидни поетички модел. Мислим да је ван сваке сумње историјско искуство по којем су инструментализовани књижевни пројекти и идеје — не само књижевни, сви који су имали политичке импликације — неславно естетски пролазили. Покренули смо тему, без могућности да је тренутно приведемо крају, која захтева изузетно брижљива нијансирања.

Славко Стиameniћ:

Мислим да је значајно то што је речено да се пред српском поезијом отварају многи путеви, да је она сада, како то Негришорац осећа, с могућностима различитих избора, да су пред њом многе перспективе. Ја бих само додао да су и пред критиком многе перспективе које нуди сада актуелна постмодерна, и као посттеорија и као теорија теорија, и да су ту могуће многе занимљиве и плодотворне интеракције. Али оно што је карактеристика овог тренутка је то да ванкњижевни моменти (рат и страдања) делују дестимулативно на темељнија промишљања. Претпостављам да ће неко будуће, мирније време и довести до тих инспиративних интеракција.

Александар Јерков:

Пошто се Васи обистинило да не буде последњи него нас је, напротив, лепо увео у још један круг разговора, ја се надам да неће ни мени запасти да ово буде на самом крају онога о чему се данас говори. Ми се упркос овом упитомљеном и питомом дијалогу који водимо ипак не слажемо у свему, и ко је пажљиво хтео да за себе забележи одређене ставове могао је јасно приметити да се уз толерантан и отворен дијалог овде појављује неколико сасвим

различитих идеја песништва. Ја не бих хтео да градим, што би се рекло, на тим разликама већ бих само покушао да промислим шта се у тим разликама наговештава.

Кад је на извештај начин речено да и поезија политички делује, и кад је доцније у једној реплици речено да у извесном смислу овај рат непрестано траје, ја се нисам могао отргнути утиску да смо ту већ на рубу једне друге дилеме и једног другог дијалога. Хераклитова истина да је рат можда отац свих ствари и данас је изазовна. Још се воде и бурни дијалози око тога како Хајдегер схвата *Йолемос* и какав је његов однос према онтолошким облицима различитог, *Йолемичној* битка. Могла би се наша мисао и овде кретати у једном прстену који обухвата практично читаву западноевропску традицију, од антике па до наших савременика као што су постметафизичари или, ако хоћете, постничеанци. У том видокруту, међутим, оно што следи из Негришорчевих мисли и запажања не обавезује сваки дијалог на то да посматра само ту апокалиптичну будућност. Политика данас не треба да омогућује рат материјалистичким средствима. Духовни рат се обистињује и кроз разне медијске манипулације. У том смислу није погрешно захтевати да дух који жели да траје у политичком окружењу почне такође да ратује, не да би се остварио и не да би се конкретизовао у политичким програмима или у масовним покретима народа, већ да би се нашој егзистенцији пружио ослонац који не само етички него и етиолошки треба да нам помогне да опстанемо. Дакако да се човек може везати за једну врсту етоса практичне и прагматичне политичке акције, али шта преостаје онима који немају довољно жара да острашћено и бурно демонстрирају своју политичку вољу, или нису уопште вољни да о себи политички расуђују? Морају ли се разумети политичка збивања којима смо сведоци? Шта уколико они више не проналазе довољно снажан језик да у њему проговоре тако да сами себи не буду тривијални у свом дубоком неслагању са оним што нас окружује? За ту врсту доста многобројних и са становишта политичке прагме вероватно сувишних људи још увек постоји један дискурс на који је Сава Дамјанов врло смислено указивао, а то јесте на извештај начин филантропија и нека врста *леје узалудности*. Осврћући се зато управо на Негришорчеве стихове, иако је врло тешко о тим стиховима говорити овако, и за овим столом, подразумевајући одређене напомене које следе из његовог уводног говора. Међутим, када се пажљиво разабере одређена напетост и семантички потенцијал неких Иванових стихова, „рашљастих” и „желудачних”, види се како је идеја медијске манипулације у њима суочена са материјалношћу битка. У том силовом ждрању и кувању које је испунило порозне тематске структуре стихова, тај битак не постоји у апстрактним синтаксичким световима, већ Негришорчева поезија у облицима појединих речи и завршеница

појединих песама недвосмислено подсећа на то да је тај расути битак актуелан и савремен. Он се — онако како је то и данас помињано — почео обрачунавати са сопственим језиком, цепајући га, кидајући га, стварајући ломове, напуштајући токове јасних семантичких канала кроз које се комуницира. Цепајући свој језик, међутим, овај песнички битак још увек не цепа одређену слику света која постоји. Он је подноси, штавише он жели да са искуством новог ослобађања песничке синтаксе проговори о идеолошком, опресивном свету који сасвим лако можемо препознати око себе. У таквим стиховима рекао бих да идеја сублимног и трансценденталног, неопипљивог и вечно недовршеног, почиње да делује и да дубе у ономе што данас знамо о себи, а не само у ономе што претпостављамо да би нека срећнија будућност могла да препозна у најбољима од нас. Стихови постају својеврстан бриколаж: *poesis polemos politikon*. (То на грчком, наравно, не може никако опстати, али ево нека остане овде ипак у овом немогућем синкретичком облику.) Песници, књижевници, интелектуалци, академици, и тако даље, умешали су се међу оне који су помрачили поља нашег слободног испољавања, обавезујући нас да сваки пут кад отворимо уста проговарамо о оном што су нам они зацртали, било слажући се, било противећи се, и не дајући нам да искуство сопственога, скромног али нашег битка покушамо да резолутно поставимо као сопствену тему. Јер моја тема није да ли се сме или мора изаћи на изборе, већ може ли се о књижевности говорити без њеног патетичног пројектовања између Косова и неба. У тој дилеми има ли места дијалогу између оних који су испредњачили пртећи или каскајући кроз политику и оних који би желели да тихо, а мислећи на много дуже периоде него што је то данашњи тренутак, говоре? Можда је у тој дилеми и овај разговор место за полемику у којој се треба борити за опстанак сопственог гласа.

Тонтићева књига је у другачијим околностима могла бити повод за једну врло широку расправу јер покушава да сабере благо српске поезије двадесетог века. Али о Тонтићевој књизи не желим да говорим успут, она заслужује много више. Антологичарска пракса је за последњих четврт века више сабирала него разликовала и издавала. Зато ће морати да се призове једна нова врста воље за чишћењем, која ће у том збиру већ потврђених вредности покушати да направи резолутан и беспоштедан одабир. Михајло Пантић и Васа Павковић су у *Шуму Вавилона* сасвим правилно назначили да између претходних песничких генерација и ове чији један део седи са овим столом дијалог није *васпостављен*. Било би изузетно важно шта би поменути Љуба Симовић и Миодраг Павловић, или Иван Лалић и Стева Раичковић рекли о Негришорцу, Павковићу или Карановићу и о другим млађим песницима. *Лейопис Мајице српске* после више година, ја мислим од разго-

вора у часопису *Књижевности* из осамдесетих година, обнавља жељу да се релевантно разговара, и искрено се надам, захваљујући на овом позиву, да када се евентуално следећи пут окупимо, да ће се онда суочити искуства различитих генерација и да ћемо покушати да једни другима не будемо само пријатни, него и важни саговорници.

Михајло Пантјић:

Хвала, Саша. Пошто сам проглашен за власт, онда ми дозволите да искористим неке ингеренције те власти, односно, да овај наш разговор сада приведем крају, нипошто дефинитивно и нипошто са амбицијама да дам неку врсту резимеа. Уз поновљену захвалност редакцији *Леттописа* и главном уреднику Славку Гордићу што су нас, показало се, са разлогом окупили у најстаријој српској културној институцији, захваљујем се свим учесницима на врло надахнутим излагањима која су, надам се, показала најмање две ствари. Прво: приближавајући нам, макар и за педаљ, један делатни а никада до краја осветљен стваралачки простор, суочила су нас са свим недоумицама и сложеним искушењима читања и тумачења савремене српске поезије. И друго, зарад неподношљивог притиска суморне стварности, можда и важније од првог — та излагања уверила су нас да, упркос свему, па и злехудом времену, о поезији ваља и треба говорити. Наша потреба да о њој говоримо, ма колико то звучало езотерично и анахроно, дубоко је егзистенцијална — тим говором искупљујемо се и пред собом, и пред светом, и пред властитом савешћу. Због тога бих сваки аподиктични закључак доживео као осиромашење свега онога што смо до сада рекли, као насиље над самим говором о песништву. Нека зато овај разговор остане као траг нашег размишљања о поезији 28. маја 1992. године. Хвала вам лепо.